

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

W. MOLLERUP

ADEL, BY OG BORGER

Træk af bylivet i Viborg i 1700-tallet



HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG AMT

1976

ADEL,
BY OG BORGER

W. MOLLERUP

ADEL, BY OG BORGER

Træk af bylivet i Viborg i 1700-tallet



HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG AMT

1976

ISBN 87 87235 12 9

Trykt hos F. V. Backhausens eftf. als, Viborg.

INDHOLDSFORTEGNELSE:

Forord	7
I. Snapstinget i Viborg	9
II. Konkurrerende skuespildirektører i Viborg 1718	14
III. Paryk-, fontange- og carosseskatten 1710 ...	23
IV. Dueller mellem adelsmænd i snapstingstiden ...	35
V. Skældsord og prygl	48
VI. Gæstebud og måltider	55
VII. Den jyske adel og Viborg	71
VIII. Adeligt enkesæde i Viborg 1683–1726	79
Anmærkninger og henvisninger	91

FORORD:

Denne bog udkom første gang i 1917 på Nyt Nordisk Forlag under titlen »Vildskud. Skizzer og Billeder fra Bylivet i Danmark i 18. Aarhundrede«. Den var tilegnet forfatterens hustru Caroline Mollerup, f. Rothe. I forordet, som er dateret marts 1917, redegjorde forfatteren, dr. William Mollerup – som i øvrigt var en kendt museumsmand og historiker – for, hvordan bogens materiale var en art vildskud i forhold til et større videnskabeligt kulturhistorisk værk, han arbejdede på. Imidlertid døde Mollerup allerede i april 1917, og det større værk udkom derfor aldrig.

Nærværende udgave er oprindelig trykt i årbogen »Fra Viborg Amt« 1975 og 1976. Vi har ment, at bogen rummer så mange kvaliteter, at det var rimeligt at lade den udkomme i en selvstændig ny udgave. I forhold til førsteudgaven er der gennemført en del rettelser og tilføjelser.

Historisk Samfund for Viborg Amt.



I.

SNAPSTINGET I VIBORG

Ordet Snapsting betegnede i Jylland fra ældgammel tid det første ting i det nye år. Betegnelsen gjaldt ikke blot landstinget, men også herreds-, by- og birketingene. Snapstinget i Viborg var selvfølgelig det fornemste. Det hedder udtrykkeligt: »*Den næste lørdag efter at alle snapsting i Nørre-Jylland er holdt, da holdes Viborg Landsting.*« Her samledes da alle de fra de lavere ting appellerede retssager til landstingsdomstolens påkendelse.

Om Viborg landstings betydning og anseelse i det 15. århundrede har den bekendte skolemand og digter, rektor Martin Børup i Århus, skrevet følgende strofer i sit i øvrigt spydige og kritiske digt om de danske stiftsstæder.

Hil dig, du landlige Viborg!
Brænd dine stråtage!
Du, der er fyldt af strid og berømt
ved processernes kamp
og dommernes visdom.

Det mærkelige navns oprindelse er skjult i tidernes morgen. Skulle det muligen kunne udledes af det gamle danske ord »Snap«, der betyder »rask«, »hurtig«, og derved tilkendegive, at årets først afholdte herreds- og byting måtte afgøres i en fart for at nå tidsnok frem til, at retssagerne kunne blive bragt frem på Viborg landsting, inden januar måneds landsting afsluttedes dér? De fleste tydere af ordet er dog enige om, at den meget lærde forklaring, som udleder ordet af forbogstaverne i den latinske betegnelse: *Sessio novi anni prima* (det nye års første ting) *snap*, bør følges, og den har i alle fald den fordel, at være en snild og opfindsom løsning af spørgsmålet.

At således vigtige retssager her fandt deres foreløbige afgørelse, inden de forelagdes herredagsdomstolen, gjorde Viborg snapslandsting til mødested for folk fra alle Jyllands egne og af alle stænder. Det fandtes derfor også naturligt at henlægge afgørelsen af pengemellemværender til denne tid; og således formede snapstinget sig efterhånden til at blive en omslagstermin, der gennem praksis vandt hævd. Da regeringen ved forordning af 23. juni 1643 fandt det nødvendigt at indføre en omslagstermin for Sjælland, omtales den »bekvemmelighed«, der haves med rigtige terminer i Jylland og Fyn, som »fast uformærket udi gavnlig brug indført«. Da nu også ifølge forordning af 26. august 1622 skøder, gave- og pantebreve til adelen skulle læses til landsting, var snart sagt alt hvad der angik Jyllands rets- og pengevæsen henvist til landstinget i Viborg, og da særlig til årets først afholdte ting: Snapslandstinget.

Snapstinget blev altså betegnelsen for Viborg januar ting, og, da terminen i året 1671 flyttedes til 11. marts, fulgte navnet med. Det samme skete, da den senere henflyttedes til april, og da den endelig i året 1786 anbragtes i juni måned sammen med den for det øvrige land gældende 11. juni termin, skiftede den ikke navn, men beholdt sin fra fortiden nedarvede betegnelse og dermed den nimbus og den ydre habitus, den i tidernes løb havde erhvervet sig.

Snapstingstiden varede i 14 dage, og i lige så lang tid holdtes det store marked, som fra Middelalderen havde væ-

ret knyttet dertil. Fra Arildstid var det lille torv ved domkirken og rådhuset forbeholdt til handel med kramvarer og til opførelse af de boder, hvor såvel fremmede som byens egne borgere i markedstiden udstillede deres varer, og hvor gøglere, linedansere, kvaksalvere, sangere og komedianter viste deres kunster. Fra hele Jylland strømmede folk hertil, ja endog fra Tyskland, Holland og England kom fremmede købmænd og eventyrere, hidløkkede af udsigten til at tjene penge og vel også for at deltage i det fornøjelige liv, som en sammenstimlen af så mange mennesker førte med sig. Skovduen siger: Jeg rejser til Viborg Snapsting, og i Vendsyssel havde man en klar forestilling om, hvad et besøg i Viborg i snapstingstiden kunne føre med sig. Med hentydning til de tre evangelier, som falder på første til tredie søndag efter Trinitatis, sagde man: Han rejser til Snapsting med den »rige mand«, holder derpå »den store nadver« og kommer hjem som »det fortabte får«. Med rette kan man sammenligne dette marked med de store messer, som afholdtes i udlandets byer, i Leipzig, Amsterdam, Brügge, og man forundres ikke, når man hører, at det andet berømte marked i Viborg, som holdtes ved St. Mauritii tid (22. september og følgende 14 dage), på samme tid som adelen holdt deres forsamling i Viborg, benævntes den *hellige Moustes Messe*. For borgerskabet i Viborg var såvel landstings- som markedsbesøget en indtægtskilde af den største betydning. Endnu langt ind i det 18. århundrede omtales det som en hovedkilde til byens velstand. Ikke alene omsattes store beløb i handel med de fremmede gæster, men ved udleje af værelser og gæsternes ophold og bespisning i de private hjem, havde mange af disse tilstrækkelig indtægt for hele året.

Det mest levende indtryk af Snapstingstidens betydning får man dog af et digt, som Tøger Reenberg i året 1697 sendte sin ven Gregers Friis. Det begynder således:

Satire! siig, hvor alle Mand
Til Snapsting sig bereder:
Enhver sig pudser, som han kand,
Stafferer sig med Klæder.

Den Kiortel, som Lakeyen bær
Til Juul og Høytiids Dage,
Han nu igien, i Snapstings Færd,
Paa Bonde-Bag skal drage.

Hver Fruer-Pige sig saa fast
Med Sæt og Top bemøyer,
Som Skipperen med Seil og Mast
Naar Børet sig ey føier.

Ja, mangen Mø, som nu vel hart
Sit Aag med Suk maa bære,
Nu pynter sig, og haaber snart
Sit Fængsel qvit at være.

Og, skal det skee, saa skeer det her;
Thi Bonden sine Vare
Kand sælge best, naar Torvet er
Opfyldt med mange Narre.

I Landet er og ikke Plads
Hvor sig saa mange samle,
Saa stor en Flok, saa stor en Stads
Af unge Folk og gamle.

Som Polske Tropper samle sig,
Naar Moskow Freden bryder,
Alt færdigt er at gaae i Krig
Som Pospolite¹⁾ byder.

Saaledes her, i hvert et Hul,
I hvor man sig henvender,
Det vrimler, og er boven fuld
Af alle Rigets Stænder.

Hvert Hus er fuld af Dreng og Svend,
Saa langt som Gaden rækker:
Der høres Fidler, Spillemænd,
Fantaster, Aber, Gekker.

¹⁾ »Pospolite Rusziene« kaldtes den polske adels opbud til rigets forsvar.

Digteren ønsker, at Diogenes ville vise sig på torvet; han ville ikke finde ét menneske blandt »den ganske hær«. Selv betages han af lede over menneskene og vil lægge sig til hvile; men han kan ikke sove, stadig higer han efter at ile til Snapstinget, skønt han ingen pengeforretninger har dér at udrette: »Nemo er min debitor, og Nihil er min rente.«

Og som det gik digteren – han måtte afsted, selv om det kun er for at spotte over menneskenes dårskab og finde stof til sin satire – således gik det alle. Med uimodståelig kraft drog Snapstinget høje og lave til sig. I dets omgivelser udspillede mangt et drama, mange muntre eventyr. De følgende meddelelser om samfundslivet skal for en del ses på baggrund af Snapstinget.





1788. 1788. 1788.



1788. 1788. 1788.

II.

KONKURRERENDE SKUESPILDIREKTØRER I VIBORG 1718

I dagene 22.–24. marts 1718 blev der holdt gæsteret i byfoged Johan Barlags hus i Viborg.

Det var just Snapstingstiden. Byen havde i den anledning forberedt sig på det bedste til at modtage sine mange fornemme og rige Snapstingsgæster. Ingen borger anså sig for rig nok til at undvære den indtægt, som udlejning af værelser til de fremmede og disses bespisning gav. Overalt stod gæsterummene fuldt møblerede, først og fremmest med velredte senge, forsynede med dobbelt lag af underdyner og hovedpuder, med lagner og herlige bolsterdyner, under hvilke de trætte rejsende kunne finde en højst nødvendig hvile efter dagens anstrengende finansielle forretninger, hvor ofte familiens velfærd stod på spil. I køkkenet brasede de mægtige stege på bradepanden eller spiddet, fra bryggerstet steg i vejret en velbehagelig duft af det krydrede øl, som

Viborg var berømt for, og i de store, smukt og rigt møblede værelser opvartede husets døtre de fine gæster, som med velspækkede punge havde indloget sig i fædrengården.

Et højst broget selskab kunne her mødes med tilsidesættelse af de stive samfundsformer, som ellers var tidens kendetænde: Fornemme jyske adelsmænd, som søgte at optage lån i deres ofte højt prioriterede godser, djærve præster, som søgte en gunstig anbringelse af deres små sparepenge, fiffige proprietærer, der havde penge på kistebunden og udnyttede enhver gunstig lejlighed til at forøge den kapital, der til slut skulle skaffe dem en gældsunden herregård til eje og dermed en fin titel, assessor, justitsråd, ja endog etatsrådtitlen, og føre deres slægt op i niveau med den højborne adel. Men frem for alle var det købmændenes og prokuratorernes gyldne tid. Omkring dem flokkedes hele den øvrige skare. Her var til stede rige handelsmænd fra de jyske byer: Ålborg, Randers, Skive, Hobro, Århus, Fredericia osv. Hver by havde dengang sin matador, som enten selv eller ved sin fuldmægtig gav møde for at indkassere fordringer og på ny udsætte til den lovtilladte 6 pct. rente de indkomne penge. Men også fra udlandets store handelsstæder, fra Amsterdam, Bremen, Lübeck, Hamborg og London mødte repræsentanter for større handelshuse, med hvem næsten alle landets provinskøbmænd stod i nøjeste handelsforbindelse. De gav en udstrakt kredit, og det gjaldt derfor at modtage og opvarte dem på stands­mæssig måde. Man vil heraf forstå, at hvert et hus var opfyldt af gæster, og det er ikke for meget at sige, at den største del af byens indbyggere i Snapstings­tiden indkasserede i leje og forplejning så meget, at det hjalp ud over årets vanskeligheder i økonomisk henseende.

Selvfølgelig gjaldt samværet udelukkende handels- og retsforholds ordning, og på landstingspladsen ved domkirken så man ofte alvorlige, bekymrede ansigter, når de indvundne resultater ikke havde svaret til de lyse forventninger. Men så kunne et besøg i en af de mange vinstuer og vinkældere, hvor der udskænkedes både lette franske vine, tunge spanske vine og ildfulde rhinske vine, opmuntre sin­det og for en stund forjage de mørke terminstanker. Et slag

»lanter« eller l'hombre indbød også til sindets oplivelse, selv om belysningen kun bestod i en enlig tælleprås, og vejen hjem fra vinstuen ikke altid var så let at finde.

Størst glæde har man dog dengang, ligesom nu, fundet ved at overvære de skuespil, som omrejsende teatergrupper opførte i Snapstingstiden, og som trods deres rædselsindgydende indhold og plumpe spøg var sikker på at blive mødt med bifald af et taknemligt ukritisk publikum. Her mødte »bander« fra Hamborg og København, her opførte italienerne deres Harlekinader og sangspil, og gøglere af alle slags søgte at drage folk til deres boder. Havde disse trupper ikke selv teatre og klæder med sig, så kunne de få både skueplads og »komediantklæder« til leje hos borgere i byen. At en slig samling af mennesker med det fælles formål »at trække penge ud af Hans Majestæts tro undersætter« ikke altid optrådte som loyale konkurrenter, er let forståelig, og det var da også i sådan anledning, at der den 22.–24. marts afholdtes gæsteret i den højforfemte byfoged, monsieur Johan Barlags eget hus.

For retten var indstævnet den over hele landet noksom bekendte »okulist, sten- og broksnider, tandbrækker« og skuespildirektør Salomon Poulsen von Qvoten, Holbergs berømte samtidige, der hvert år fra sit faste stade i København berejste provinsbyerne og tilbød sin kirurgiske hjælp, samtidig med at han trak publikum til sig ved hjælp af sit lille dukketeater og sine udskrigere. Som anklager fremtrådte teaterdirektøren fra Hamborg, mr. Gerhardt Rudolph Hascarl. Begge havde til hensigt at »opvarte« med komedie i Viborg omslag; men mens Salomon v. Qvoten kun havde medtaget sit marionetteater, og derfor også tituleres i retten som »dukkespiller«, mødte Hascarl op med en »bande« skuespillere, rede til på sit »Teatrum« at opføre de nyeste tyske spektakelstykker, hvormed han kort forinden havde »opvartet« ved det berømte Kieler-omslag i januar og februar, og senere på markedet i Slesvig.

Dette er dog ikke kommet overraskende for hr. von Qvoten. Konkurrenter har han sikkert haft mange af, og særlig havde en »berømt« fremmed operatør ved navn Johannes

Rhadinius været ham en slem torn i øjet. Ligesom von Qvoten opstillede han sit »Teatrum« på Axeltorvene og trak kunder til ved »komediespil og pikkelderingskunster«. Men han var tillige en fiffig mand. Når von Qvoten stævnedes ham for byretten, forsvandt han pludselig og dukkede kort efter op i en anden by. Så måtte Salomon stævne ham på ny, men inden dette skete, havde han »opereret« mange til gavn og glæde for sig selv, og når stævningsmændene mødte, var han på ny forsvundet, indtil von Qvoten erfarede, at han nu havde forlagt sin virksomhed til et tredje sted. Året før (1717) var det dog lykkedes at få ham dømt ved gæsteretten i Randers; thi da han ikke kunne forelægge kongelig tilladelse til »at omfare Landet med Curering og andet Spil og lade opbygge Theatrum paa offentlig Torv«, men kun formåede at fremvise nogle »sære fremmede Breve«, blev Johan Rhadinius dømt til inden tre solemærker at vige fra byen og straks nedbryde sit theatrum, samt betale Salomon von Qvoten 4 Rdl. i procesomkostninger. Men von Qvoten havde også været så heldig at kunne forelægge for den høje ret Hs. kgl. Majstæts privilegium af dato 31. januar 1716, der gav ham jus practicandi i København, en ret, som hans sagfører i Randers på egen hånd udvidede til at gælde over hele landet. Og da han tillige forelagde en række attester fra magistraterne i Horsens, Århus og Kalundborg, der bevidnede, »at Salomon von Qvoten haver gjort Medicin og næst Guds Hjælp behjulpen mangan til Helbred«, tør det jo nok siges, at hans ry som erfaren operatør, okulist osv. osv., strakte sig over det ganske land.

Stolt af sin sejr var han nu kommet til Viborg, medtagende sit dukketeater, da der pludselig optrådte en langt farligere konkurrent for ham og hans teater; thi hvem ville dog ikke foretrække at se komedie udført af levende mennesker fremfor af dukker, selv om disse var nok så store og nok så elegant klædte. Her måtte der anvendes en radikal kurmetode, og som den »kunsterfarne« okulist, sten- og broksnider, han var, besluttede han sig til øjeblikkelig at foretage – hvad lægerne kalder – »et operativt indgreb« i den Hascarliske bande. Uden betænkning fik han to af bandens

betydeligste medlemmer overtalte til at lade sig engagere af ham og til straks at optræde på hans »Theatrum«. Det var »dansemesteren«, mr. Peiter Heinrich Wulff, hvem Hascarl havde engageret i Slesvig på dennes egen begæring og hans folks indstændige opfordring, samt Christopher Pauli fra Hamborg, der allerede i januar måned var trådt ind i banden, efter at Hascarl havde overtalt ham til at forlade sin tjeneste hos guld- og sølvkniplingshandleren Berent Kohe-mann i Hamborg. Han må vel efter dette at dømme have haft et uomtvisteligt skuespillertalent. Men direktøren synes ikke at have påskønnet de to ærgerrigheder efter deres formentlige fortjeneste. Pauli klagede over, at banden var kørt fra ham, så at »han måtte løbe på hans ben over mark og hede, samt kjær i vand, så at han nær havde mistet sit liv«. Begge bebrejdede desuden Hascarl, at han på vejen fra Slesvig til Viborg havde behandlet dem »malhonnet«, og så var der naturligvis også noget vrøvleri med udbetaling af deres ugeløn og forståelsen af deres kontrakter. Men Hascarl præsenterede for retten to andre medlemmer af banden, Johan Christopher Wolchau og Johan Gottlieb Förster, der begge protesterede på det kraftigste imod den formentlig malhonnette opførsel fra direktørens side og påstod, at der ikke havde været ringeste uenighed undervejs. Stævningen var derfor rettet såvel imod dem, som imod von Qvoten.

Sagen trak ud i tre dage. Parterne havde fået Viborg bys to – i datidens lovtrækkeri mest erfarne prokuratorer til at føre deres sag: de herrer Ursin og Jens Kjerulf. Mens Ursin som Hascarls sagfører væsentlig henholdt sig til Danske Lovs bestemmelser om tjeneste-tyendes forpligtelse til ikke uden lovlig opsigelse at »kvittere« deres tjeneste, og dens påbud, at ingen måtte tage andres tjenere i forsvar uden »lovlig medbringende«, hævdede Jens Kjerulf, at enhver forpligtelse fra komedianernes side var bortfaldet, siden deres principal havde opført sig »malcontent«(!) imod dem, ingen forplejning givet dem, ikke sørget for vogne på rejsen til Viborg og overhovedet ikke holdt nogen af sine løfter til dem. »Så må man billig spørge,« udbryder han harmfuldt i retten, »hvad hr. Hascarls sag er i sig selv, såsom den ene

af karlene haver mistet sit helbred ved denne rejse, såsom mr. Hascarl haver kørt fra dem, så at de måtte gå i vand til deres armhul.« Med stor styrke hævder han, at Salomon von Qvoten er »alene berettiget af dette steds øvrighed, borgmestre og råd her i staden, at bruge comediant-spilleri, såsom han er borger i København, mens den anden er en fremmed, som hverken skatter eller contribuerer til kongen.« Da Kjerulf imidlertid ikke kunne »producere« magistratens påberåbte privilegium, tog retten intet hensyn til dette vigtige moment, der for øvrigt altid fremdroges af von Qvoten i lignende tilfælde, uden at det nogen sinde har kunnet bevises, at han enten af kongen havde fået en så ubegrænset eneret til at spille komedie, selv ikke engang tysk komedie, eller at magistraten havde givet ham en sådan begunstigelse.

Proceduren afsluttedes med Ursins spørgsmål til von Qvoten, som var til stede i gæsteretten, »af hvad årsag han turde understå sig at antage andre folk uden deres rigtige afsked fra deres forrige husbonde«, og da den sikkert meget fornærmede teaterchef intet svarede herpå, indlodes sagen til doms.

Rettens udførlige og vel »definerede« kendelse lød således:

«Som Gerhard Rudolph Hascarl her ved gæsteretten søger og tiltaler tvende af hans compagnie og tjeneste absente-rede personer, nemlig Christopher Heinrich Pauli og Peiter Henrich Wolf, som han fra Slesvig her til byen tillige med andre fri og uden deres bekostning ført haver, i tanker de commoedie med hannem udi tilstundende omslags tid skulle agere, mens straks efter deres ankomst her til byen hannem uden given bevislige årsag kvitteret og sig efter egen tilståelse udi tjeneste til én heri byen værende *dukkespiller*, navnlig Salomon von Qvoten, begivet som dennem straks uden ringeste forevisning enten de fra deres principals forbundne tjeneste lovlig var entlediget eller ej, haver antaget, som dog slige eller andre personer efter Hans kgl. Mayts derom allernådigst givne statuta med al billighed burde at følge – da som under samme sag klarlig nok er bevist, at anførte tvende personer med deres principal Hascarl hid til byen fra Slesvig

er rejst i tanke commoedie med hannem udi tilstundende omslags tid at ville spille og han deres rejse her til byen så vel som deres løn, han med dennem ugentlig var accorderet om, haver betalt i mening de med hannem i forestående Snapsting skulle agere, og han sin store gjorde forskud på rejsens bekostning samt deres gagies givelse derved at få betalt, mens nu bemeldte Hascarl først ved commoedie sin omkostning skulle have stoppet, haver de sig fra hannem afsondrit og sig til ovennævnte Salomon Qvoten begivet, hannem derved at profitere og Hascarl sit forehavende til intet at gøre – altså efter samme sags nøje overvejende og forefundne beskaffenhed ved jeg ikke rettere derudi at kende og dømme end jo Christopher Pauli og Peiter Wolf bør efter denne doms lovlige forkyndelse at være pligtig og skyldig sig straks udi deres principals Hascarls tjeneste at begive og hos hannem indtil Snapstings udgang imod den med dennem forakkorderede ugentlige løn, som anførte Hascarl med dennem enhver især er kontraheret om, at forblive. Og som samme tvende befundne sagskyldige personer har understået sig uden forebringende klage at begive sig udi tjeneste til Salomon Qvoten og været årsag til denne processes omkostning, så betaler de begge enhver sin del af de på sagen anvendte bekostninger til Hascarl med 6 Rdl. og det inden tvende solemærker, alt under lovens videre påbydende, hvorimod de begge sig deres regresse for den under processen forebringende malhonette medfart, som Hascarl med dennem under vejs skal have øvet, efter foregående lovlig omgang skal have forbeholden. Og ifald Salomon von Qvoten sig ikke skulle bekvemme til samme tvende anførte personer, som således deres principal uden lovlig adgang haver kvitteret, efter dommens forkyndelse lader fare, da derfor efter foregående lovlig medfart at anses som den, der sig andre folks tjenere uden afsked tilvender.«

Denne skrappe dom rettes både imod de to undløbne skuespillere og imod Salomon von Qvoten; men ingen af dem ville akviescere ved dommen. Efter prokurator Jens Kjerulfs tilskyndelse appellerede de byfogdens dom til overretten, det vil sige til rådstueretten, der beklædtes af borg-

mestre og råd. Først en måned efter – den 20. april – faldt dennes dom, som stadfæstede gæsteretsakten, »efterdi det ses, at byfoged Barlag sin doms afsigt lovligen haver grundet«, og idømte Salomon von Qvoten tilligemed »hans tven- de svende« Christopher Pauli og Peiter Wolf at betale for unyttigt stævнемål i alt 6 Rdl. og alt straks at efterkomme, »eller i dessen mangel være lovens tvang undergiven«.

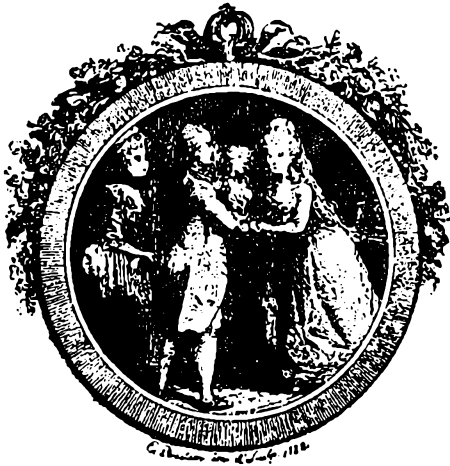
Det ses – efter dommens ordlydende – at de to skuespille- re betragtes som von Qvotens svende. I den forløbne måned har de vel så stået til hans disposition, og hvilken mægtig tiltrækningskraft må det ikke have øvet på Snapstingspub- likummet at se den så eftertragtede dansemester udfolde sin virtuositet på Viborg torv i mr. von Qvotens bod, mens di- rektøren selv trak tænder ud på en stakkels bondekarl eller foretog en af sine over det ganske Jylland berømte operatio- ner af sten- og broksskade m. m.

Men nu måtte han da udlevere de herrer Pauli og Wolf til deres retmæssige herre, og allerede dagen efter – den 21. april – afrejser, ifølge vognmagerlaugets protokol, »commoe- diant-spillerne« med 3 vogne til Randers. Det er sikkert nok Hascarls bande, der sejrstolt drog afsted for at forsøge de- res lykke i Jyllands muntre og venlige kystby. Om den har fundet den dér, tier historien. Kun skal det bemærkes, at al- lerede den 27. april er banden tilbage i Viborg, hvorfra den samme dag kører med to vogne til Engesvang, postruten syd på til Slesvig. Da truppen denne gang kun har behøvet at bruge to vogne, er det tilladt at formode, at bandens to out- sidere har sluttet sig til Salomon von Qvotens trup, så meget mere som deres engagement efter byfogdens skøn kun gjaldt for den nu afsluttede omslags tid. Mulig vil de kunne gen- findes i København, hvor von Qvoten efter forskellige mis- lykkede forsøg på at finde en større tumleplads for sin kunstneriske ærgerrighed, to år senere opførte tyske komedi- er i en fjælebod på Kongens Nytorv.

Men Viborg så aldrig mere de to konkurrenter optræde inden for dets porte. Vognmagerlaugets protokol noterer in- tet om komediant-rejser i de følgende år, og efter den store ildebrand 1726 vovede ingen at gøre regning på at tjene

penge ved at spille komedie i den brandlidte og i bund og grund ødelagte by.





III.

PARYK-, FONTANGE- OG CAROSSESKATTEN 1710

Den 22. september 1710 udstedte Hs. Maj. kong Frederik IV en forordning, som vakte overordentlig opsigt og megen »allerunderdanigst« harme hos danske mænd og kvinder overalt i landet.

Året forud havde kongen, i tilslutning til Ruslands czar Peter den Store og Polens konge August den Stærke, erklæret Carl den Tolvte krig. Men i slaget ved Helsingborg den 10. marts 1710 var den danske hær blevet slået og havde måttet rømme Skåne. Og nu viste det sig, at det stod ilde til både med hærens udrustning og med finanserne. Det gamle ord, at der til at føre krig behøves tre ting, nemlig penge, penge og atter penge, viste på ny sin berettigelse, og i løbet af ganske kort tid fik Hs. Majestæts tro undersåtter dette at føle. Skattepålæg fulgte på skattepålæg, og iblandt disse var påbudet af 22. september et af de mest nærgående, fordi det greb ind i dagliglivets intime anliggender og til sin

gennemførelse krævede et posekiggeri, som måtte være de pågældende højst ubehagelig.

Forordningen bestemte, at alle undersætter, som havde carosser, chaiser og lignende vogne med dække over til eget brug, skulle betale 20 Rdl. i skat af den ene vogn, mens de, som holdt vogne til udleje, skulle udrede 10 Rdl. af hver. For det andet, at alle rangspersoner med undtagelse af militærpersoner indtil ritmestre og kaptajner skulle betale 4 Rdl. i skat af deres paryk, mens alle, som stod uden for rangen (gejstlige, betjente, købmænd, formuende borgere og andre velhavende verdslige) kunne nøjes med at betale 3 Rdl., karle og tjenere kun 2 eller 1 Rdl., alt efter deres tilstand og vilkår. Men herefter fulgte noget hidtil aldeles uhørt: Alle fruer og jomfruer, hvis mænd eller fædre var i rangen, og som bar *fontanger* eller andre franske *sætter* eller *toppe*, havde at betale 4 Rdl.; alle kvinder og børn, hvis mandlige støtter ikke var i rangen, men dog velhavende, 3 Rdl., og endelig alle andre damer efter tilstand og vilkår og »nøje skønsomhed« 2 eller 1 Rdl.; dog undtagen tjenestepiger, som det ikke måtte være tilladt at bruge sætter eller toppe, men som dog gjorde det; alle som én skulle de betale 1 Rdl.

At der til dette skattepålæg føjedes befaling til alle tjenestefolk lige fra forvalter og købsvende til karle og piger om at udrede 1/6 af deres løn i skat, har for så vidt kun interesse her, som det tilføjes, at husbonden skal udrede beløbet og decortere tjenestefolkene i deres løn. Det blev således husherren, der bar ansvaret for, at hele dette urimelige skattebeløb kom ind i sit fulde omfang.

For imidlertid at få en nøjagtig undersøgelse sat i værk, sendte kancelliet trykte formularer til magistraterne og landsbypræsterne med ordre til at lade to »suffisante« mænd gå fra hus til hus, forevise beboerne formularerne og forlange deres skriftlige erklæringer i en dertil indrettet bog. Derefter skulle øvrighedspersonerne gennemgå bøgerne, granske erklæringerne, og til slutning foretage nøjagtig beregning og skatteansættelse for hver enkelt borger. To gange ugentlig havde rodemestrene ret til at opkræve beløbene, således at disse hver lørdag kunne blive indsendt til Zahlkamret. Præ-

cis 3 ugers dagen efter forordningens publikation skulle hele beløbet, med undtagelse af 1/6 af folkelønsskatten, være indbetalt.

Disse bøger, som for enkelte byers vedkommende endnu er bevarede, giver et fornøjeligt indblik i småkøbstadslivet, i rangvæsenet og i de ydre kendemærker, som inden for det lille bysamfund sondrede befolkningen i forskellige klasser.

De ydre kendetegn er især for damernes vedkommende af interesse. Gamle og nye moder vedrørende hovedbeklædningen stod her skarpt over for hinanden. Men det viser sig dog, at dengang som nu var både mænd og kvinder slaver af modens fordringer. Bøgerne giver imidlertid også antydninger om, at det allerhøjeste indgreb i dette beklædningspørgsmål har voldt mangan husfader bekymringer og vanskeligheder over for hustru og døtre.

Hvad der straks må have vakt den gode provinsborgers kritik, var den urimelig høje skat på parykker – fra 4 Rdl. til 1 Rdl. Uvilkårlig måtte han sammenligne den med den pris, parykmagerne i hans egen by forlangte og fik, thi om sammenligning med hovedstadspriserne, hvor de fineste parykker kunne koste 50 Rdl. og derover, var der selvfølgelig ikke tale. Kun præste-parykker og allongeparykker kostede i handel og vandel 4 Rdl. En lang naturel-paryk (altså uden lokker) kunne fås for 3 Rdl., sorte og brune lokkede parykker for 2 Rdl. 4 Mark, en brun spansk paryk for 2 Rdl. 2 Mark, ja de brune korte naturel-parykker endog for 2 Rdl. Utvivlsomt har der vel været dyrere parykker end dem, som forhandlede i parykmager Otto Christian Roelsens bod i Viborg 1717, efter hvis opgivelser ovennævnte priser er taget, men hos den langt overvejende del af befolkningen lod man sig nøje med dem, som forarbejdedes på stedet, og der var endog mange »mindre velhavende«, som måtte lade sig nøje med gedehårsparykker, der omtales med en vis foragt, men også var billigere.

Det viste sig da også, at flertallet af de på skattelisterne opførte parykbærere gjorde indsigelse og under forskellige påskud søgte at slippe for at betale. De fleste erklærer, at deres parykker er gamle og slidte, de bærer dem kun »for

hovedsvaghed«, »af høj fornødenhed«, fordi »de ingen hår har på hovedet« eller »kun for hårets tyndheds skyld« eller »dets afgåelse i koppernes tid«. En enkelt person bærer paryk »for en svagheds skyld, han ikke kan være bekendt« og en anden »for en sygdom, han bekom, da han tjente under militien«. Men ingen undskyldninger hjalp, alle måtte betale, når ikke deres fuldstændige uformuenhed fritog dem. De nøjeseende posekiggere kunne endog af og til have den fornøjelse at konstatere, at en »velhavende« borger havde søgt at unddrage sig sin skattepligt ved at have nægtet at bruge paryk, uagtet man meget godt vidste, at han bar en sådan, omend kun i kirken.

Fortegnelserne viser, at inden for rangklasserne bar alle paryk. I fornemme familier var også tjenerne udstyrede med denne hovedprydelse, og det faldt af sig selv, at »skriverkarlene« hos øvrighedspersonerne skulle imponere med dette værdighedstegn. Derimod behøvede kuske, karle og drenge ikke at forsynes med paryk.

Borgerskabet, det vil sige købmænd og håndværkere, stod noget friere over for brugen af parykker; men det må dog siges at være en sjældenhed, at en velstående købmand eller næringsdrivende ikke bar paryk. Hos håndværkerstanden spores derimod endnu på dette tidspunkt en tilbøjelighed til at gøre sig uafhængig af den herskende mode. Kun skrædderne og de i reglen velhavende bagere opføres alle som én i listerne som parykbærere, mens andre håndværkere – snedkere, smede, skomagere, feldberedere, hattemagere, handske-magere, urmagere, end sige skippere, daglejere og lignende folk – endnu bar deres eget hår. Også barberere og kirurger følger ikke alle moden. Med stor suffisance erklærer den ansete og velhavende Viborg-kirurg, Heinrich Runchel: »Bærer hans eget hår, og ingen paryk bruger.« Muligvis har parykken hindret håndværkerne i deres arbejde, og dette været grunden til, at man gjorde en dyd af nødvendigheden. Det lønnede sig nu, da staten gjorde parykken til skatteobjekt. Men længere hen i århundredet måtte også håndværkerne bøje sig for modens fordringer, og det uagtet staten vedblev i en række af år at pålægge denne afgift.

Som eksempler på antallet af parykbærende personer kan nævnes, at i den fornemme og på standspersoner rige stad Viborg blev 105 personer ansatte til parykskat, i Kalundborg, hvor der kun fandtes én rangsperson, kancelliråd Klöcker, kun 49, i Horsens 54, Randers 58, Mariager 14 og i Holbergs kæledægge Ebeltoft endog kun 9. Byfoged Rudolf Redlich skriver i den anledning til stiftamtmanden: »Folk i Ebeltoft bærer parykker mest af høj fornødenhed og som knapt ere 1 Rdl. værd« – en god illustration til, hvad ovenfor er udtalt om provinsparykkernes ringe værdi og deres endnu ringe udbredelse i befolkningen.

Langt dybere greb dog den på kvindernes hovedpynt lagte skat ind i hjemmenes intime forhold. Hvilken snedig finansminister havde dog kunnet finde på at ramme det smukke køn på dette sårbare punkt! Intet mode- og luksusspørgsmål havde i den grad sat moralisternes penne og præsternes talegaver i bevægelse som brugen af de fra Frankrig indførte *fontanger, sætter og toppe*. Verdens ende måtte være nær, ulykker og pest ramte landet, når slige forærgelige moder havde kunnet finde indpas her i landet! Ville nu regeringen ved sit skattepålæg udrydde disse monstre, som man ofte så sammenlignede med de i tidninger og lærde skrifter omtalte hudgevækster, som dyriske misfostre, kalve og lam, blev født med, eller, som præsterne sagde, »var at efterabe Fanden, der haver horn i panden«? Nej, dette var sikkert ingenlunde hensigten, thi i så fald umuliggjordes jo en eventuel fortsat skattepålægning. Men hvad var da så meningen?

For at forstå regeringens handlemåde må man da først vide, hvad fontanger, sætter og topper betød for datidens kvinder, hvori deres uhyrlighed bestod, og hvor stor udbredelse de havde fået, for at et sådant skattepålæg virkelig kunne ventes at ville give et klækkeligt bidrag til krigsførelsen.

Fontangen var et hovedtøj, helt forskellig fra de gammeldags, kostbare fløjls-, kniplings- eller tobins-huer med deres besætning af sølvgaloner, guldblommer, kniplinger og perler. Den havde navn efter hertuginde af Fontange, Ludvig XIVs elskerinde, som døde 1681. Man fortalte, at den smuk-

ke dame engang på jagten havde fundet på at skærme sig mod solens stråler ved at dække sit hoved med en høj besætning af kviste og blade. Den klædte hende så godt, at den hurtigt blev efterlignet i kniplinger og taft, og i henvend en menneskealder beherskede denne mode det franske hof. Fontangen beskrives således af Bernhard Olsen: »Den bestod oprindelig af en båndsløjfe og en lille vifte af kniplinger, der anbragtes om og over det højt opsatte og bukledede hår.« Men efterhånden »voksede den til en uhyre alenhøj komplikation af vire-stel med etagevis anbragte piber af tyl, med masser af kniplinger og båndsløjfer, så at damernes ansigter syntes flyttede ned mod midten af den samlede højde, og selv Versailles døre var for lave til denne vaklende coiffure«. Her i Danmark synes den i sin udvidede ekstravagante form ikke at have vundet indpas ved hoffet og i hofkredse. Man har med rette gjort opmærksom på, at der ikke findes kongelige dameportrætter med fontanger. Derimod findes der smukke gengivelser af den i sin oprindelige beskedne form med den lille kniplingsvifte oven på det bukledede pandehår, og det er måske netop dette kække opstående smykke, der har skabt sammenligningen med »Fandens horn«. Men kunne denne uskyldige lille prydelse vække en sådan storm af forargelse, forstår man også, at de tårnhøje hovedtøjer har været den forbitrede kamp værd, som fra alle sider førtes imod den, og som nu skulle finde en værdifuld kampfælle i skattepålægget.

Men skatteforordningen skelner skarpt mellem fontanger, sætter og toppe, der dog alle stammer fra en fælles hovedkilde. Ikke således at den fastsætter forskellige beløb for de varierende betegnelser – i så henseende skæres de alle over én kam, fra 4 ned til 1 Rdl. – men forskellen betegnes derved, at der udtrykkelig nævnes fontanger eller andre opsatte franske sætter eller toppe, og derved at det bestemt forbydes tjenestepiger at bruge »sætter eller toppe« uden at betale 1 Rdl. i skat. Man må derfor antage, at fontangen er den finere art af hovedtøjer, og denne opfattelse støttes også deraf, at den kun – efter fortegningerne – bruges af damer af rang og af øvrighedspersoners og de fornemste borge-

res hustruer og døtre. Den betegner da formentlig den oprindelige fra hertuginde stammende form, hvis videre udvikling fik navn af »sætter«, dvs. de etagevis anbragte virestel, og »topper«, måske afledet af visse blomsters klaseformede top. Billeder fra samtiden vil kunne give en forestilling om den form, under hvilken dette hovedtøj, fontangen, fremtrådte. De viser tillige, hvilken utrolig stivhed, ubevægelighed og lad os kun sige – latterlighed en kvinde, der trådte ind i et »angenemt compaignie« eller som Arianke Bogtrykkers i Barselstuen, drikkende sin kaffe og samtidig virrende med det uhyre bjerg på hovedet, måtte frembyde. Samtiden var nu imidlertid hovedsagelig forarget og forbitret. Tøger Reenberg – f. eks. – anbefaler sin søns præceptor til Bartholinerne med følgende vers:

»Det skeer vel og: Ja, seer han brat
Fontangen højt at stande,
En lang Paryk, en stor Cravat,
Det sættes skal i Bande.«

og i samtalen mellem Timander og Philemon siger han:

»Dog kand jeg ikke, ved min Død,
Fordrage den, som snakker,
Som smiler ved hvert andet Ord,
Sin Mund paa Noder stiller;
Hvis Øyne glittrre, Tunge gaaer,
Og Viften stedse spiller;
Hvis umaneerlig Top og Flor
Mod Himmelen tør pukke;
Sig speiler ofte, dog hun faaer,
Sin Smukhed af en Krukke.«

På den anden side må det dog stærkt betones, at der i damernes rige klædekamre også fandtes huer og hovedtøjer, som ingenlunde kunne vække anstød hos moralisterne, og at disse tarveligere former var de almindelig brugte, mens fontangerne og deres opadstræbende udløbere anvendtes til fester, visitter og vel ikke mindst ved kirkegang. Atter må vi

henvise til den brave byfoged Redlich, der skriver: »Borger-nes koner i Ebeltoft bærer tarvelig dragt på hovedet. Den består mesten del udi en sort silkes- eller taftes hue med et par rader sorte eller hvide kniplinger af ringe værdi opsat på. De af ringe evne som håndværksfolks kvinder og deslige bære højere opstukne huer end de andre, omendskønt at samme hoveddragt dog i sig selv ikke er af nogen consideration.« Tjenestepigerne i København bærer ganske anderledes hovedtøjer, siger han. Imidlertid – også disse skulle rammes, de måtte dele skæbne med de pragtfulde og udfordrende, dyre stilladser. – Men det blev ikke noget virkelig pletsjud!

En gennemgang af listerne for to meget forskelligartede købstæder, Kalundborg og Viborg – den ene en lille nærsom sø- og handelsstad, den anden samlingssted for administration, lærdom, storhandel, og det hyggelige hjem for adels- og embedsmands-enker og gamle adelsfrøkner, vil give en forestilling om fontangernes udbredelse og om den indtægt, de i året 1710 skaffede statskassen.

Det viser sig da, at ligesom parykken endnu 1710 væsentligst var et kendetegn for overklassens mænd, således er fontanger og sætter det for overklassens kvinder. Toppe bæres kun af nogle gamle enker og af »kælderpiger« i de finere vinstuer. Og af håndværksstanden findes der i Viborg ikke én, som bærer sæt, i Kalundborg kun to smeede-enker og barberens hustru. I alt har Kalundborg 47 fontange- og sættebærende damer, Viborg kun 51. Det ringe antal for Viborgs vedkommende viser, at Jyllands hovedstad, hvis indbyggerantal var det dobbelte af Kalundborgs, var en forholdsvis konservativ stad, som endnu holdt fast ved de gamle moder. Det samme kan siges om Horsens, hvor der kun fandtes 11 fontanger og toppe, mens Randers glimrede med 79, og det lille Ebeltoft, hvis nøjsomhed så tappert forsvarede af byfogden, med 26 fontanger og toppe. Som en »tornerose« henlå derimod Mariager; ikke en eneste af modens nye fordringer havde fundet vej til dens damer.

Den jyske konservatisme får af og til kraftige udtryk i de til listerne føjede personlige bemærkninger. Fru Lisbet

Parsberg »bruger ingen fontange eller franske sætter, men bærer en tarvelig dragt, som hendes høje alder kræver«. Jomfru Elsebe Dyre »er en aldrende jomfru og bærer en *gammeldags tarvelig dragt*«. Præsteenken salig Niels Jacobsen Ullidz's »holder sig tarvelig, som hendes enkestand kan formå«. Dr. Niels Eriksens enke, den rige Elisabet Hildebrand »bruger hverken fontanger eller opsatte topper«, men hun må – sikkert med sorg – angive sin datter, som bærer en fontange. Derimod siger den store købmand Peder Sigvardsen Harck med stolthed: »Jeg haver 4 pigebørn hjemme, men ingen af dem bruger nye franske topper«. Hvilken knusende virkning må det ikke have gjort på ham, da synsmændene opdagede, at de alle var velforsynede med sætter og topper. Og ikke bedre gik det en anden af byens matadorer, købmand Peiter Hasse. Med bedrøvet hånd skriver han: »Min hustru bærer ej andet end en sørgelig og tarvelig dragt, såsom hendes far er død for 1/2 år siden.« Men posekiggerne véd dog, at den unge kone har et sæt, som hun bærer, når det ikke er sørgetid, og hun ansættes derfor til 3 Rdl.

Næsten tragikomisk er det, at næsten alle damer, som tilhører den gejstlige stand, bærer fontanger eller franske sætter. Og dog var det gejstligheden, som kæmpede ivrigt imod den nye mode. De må selv i deres opgivelser til listerne erkende det, og når en enkelt gang en præst har benægtet det, så viser resultatet af undersøgelsen, at han har taget fejl. Således gik det den gamle pastor Rhodius i Viborg; trods hans benægtelse fandtes der i de to giftefærdige døtres gemmer franske sætter. Til forsvar for præsterne må det anføres, at prædikanterne i købstæderne som oftest blev gifte med velhavende, ja ofte rige borgerdøtre, der jo ikke ville stå tilbage for deres veninder. Og man forstår nu, hvilket guddommeligt syn det har været, når kirkens forreste stolerækker og dens pulpiturer var fyldte med disse alenhøje tårne, opsatte med røde, blå og gyldenstykkets bånd og brabantiske kniplinger, der i hengler eller slør faldt ned over skuldrene og ved den mindste bevægelse af hovedet virrede frem og tilbage.

I de ovenfor nævnte stæder indbragte paryk- og fontange-
skatten følgende beløb:

Viborg	322 Rdl.
Randers	328 Rdl.
Horsens	111 Rdl.
Kalundborg	221 Rdl.
Ebeltoft	67 Rdl.

Resultatet viser imidlertid, at dette sindrig opfundne skatteobjekt kunne give en smuk indtægt. Men – lod det sig gentage? Dette var det store spørgsmål. Og herpå giver skat-
teforordningerne i de følgende krigens år den højst interes-
sante oplysning, at mens skatten på parykker fortsattes uaf-
brudt lige til år 1720, kommer fontangeskatten aldrig oftere
igen. Kvinden havde sejret! Enten har skatten i finansiel
henseende været en fiasko – hvad der dog er lidet troligt –
eller den har vakt en sådan harme inden for overklasserne,
der i disse år blev så overlæssede med skatter, at regeringen
ikke på ny har ment at burde gentage forsøget. I de følgende
år udfoldede da også moden sig i sin fulde blomst. I alle
skifteboer finder man opført fontanger eller sætter eller
topper.

Man gentog altså ikke forsøget med fontangeskatten. Der-
imod var man ikke så nænsom over for den samtidig pålagte
skat på *carosser*. Vi kender fra Holberg og fra samtidige
rejsebeskrivelser, i hvor høj grad dette store uhyre af et kø-
retøj var kommet i mode i København. Alle klager over den
ulempe, som disse formidable vogne førte med sig i hoved-
stadens snævre og smudsige gader, hvor snavset hvirvledes
op og overstærkede dem, der var nødsagede til at benytte
apostlenes heste, og som derfor måtte søge ly i porte eller
under husenes tag, når en ekvipage med kusk og tjenere kom
rumlende i fuld fart gennem gaden. Fra hovedstaden havde
selvfølgelig denne luksus bredt sig ud til købstæderne, og hos
alle med rang eller velstand begavede familier kunne man
være vis på at finde en carosse. Den brugtes væsentlig til at
køre damerne i selskaber og på visitter, og frem for alt til

kirken om søndagen. Den gamle borgmester Joachim Lassen i Viborg bestemmer i sit testamente, at familiecarossen ikke må sælges, men at børnene skal sørge for, at deres kære mor hver søndag kan køre i den fra og til kirken. Regeringen forstod da også at vurdere dens betydning, når den satte skatten på carosser og andre »med dæk forsynede« vogne til 20 Rdl. Når man tænker på, hvad 20 Rdl. betød i en tid, hvor prisen på almindelige carosser blev sat til 20 Rdl., ja endog ved auktioner og i skifterne opførtes til endnu mindre beløb; når man endvidere betænker, at priserne på rug og byg, når det ikke var dyrtid, beløb sig til 6 Mark og 5 Mark tønden, at en ung rask hest kunne fås for 12 Rdl., at 20 Rdl. for en ædel ridehest kun forekommer en sjælden gang i skifterne, vil man kunne forstå, hvad dette skattepålæg betød. Og så havde man oven i købet ladet dem, som udlejede carosser, slippe med 10 Rdl. i skat! Intet under, at selv de mest velhavende borgere søgte at bringe sig ind under denne sidste kategori. Men det hjalp ikke. Enhver vidste jo, at borgmestres og rådmænds koner stolte og strunke kørte gennem byen i deres fine kareter, bag hvilke de højt opsatte frisurer og hatte skimtedes, og at de rige købmænd lod deres damer gøre ligeså. Alle måtte betale 20 Rdl., og kun en enkelt vognmand eller gæstgiver fik lov til at slippe med de 10 Rdl.

Udbyttet var nu ikke så stort, som man måske havde ventet, men dog så stort, at beløbet for 10 carosser i Kalundborg var 190 Rdl. og for 12 chaiser og carosser i Viborg 240 Rdl. Men i andre købstæder var udbyttet kun ringe. Randers kunne ikke præstere mere end 2 carosser, i Horsens og Ebeltoft fandtes ingen, jo længere man kom fra København, desto ringere var påvirkningen fra hovedstaden. Regeringen fandt det derfor formålstjenligt allerede januar 1711 at udvide skatten til også at omfatte beslagne åbne vogne, der anvendtes dels til eget brug, dels til udlejning. For Viborgs vedkommende viste det sig, at kun 11 personer sad inde med sådanne vogne, og da skatten kun androg 4 Rdl. for hver vogn, blev enderesultatet forholdsvis magert.

De her omtalte tre skatter kunne med rette betegnes som

luksusskatter. Derimod gælder dette mindre om folkeløns-
skatten, der jo i virkeligheden var en skat på tjenestefolk og
håndværkssvende, selv om husbonden måtte indestå for skat-
tens betaling. Den skal derfor heller ikke omtales her.





IV.

DUELLER MELLEM ADELSMÆND I SNAPSTINGSTIDEN

Før 1683, da Danske Lov udførligt og klart forbød duellvæsenet og fastsatte strafferegler for overtrædelsen af forbudet, indskrænkede loven sig kun til et almindeligt forbud, og lød i sin lakoniske korthed således:

»Ingen må udfordre nogen med pistol eller bøsse at fægte, ej heller møde, om han fordret bliver. Gør nogen af adelen her imod, straffes på det højeste efter, som kongen og rigens råd der på kiende.«

Ligesom overskriften på denne paragraf i recessen af 27. februar 1643 kun betegner indholdet som »kugleveksten forbuden«, således taler paragraffen ligeledes kun om udfordring på pistol eller bøsse, og aldeles ikke om den sædvanlige form for dueller, nemlig duellen på kårder. Den lette adgang, som kården gav til at afgøre en pludselig opkommen strid ved at trække blank, var langt at foretrække for den omstændelige behandling, som en udfordring på pistoler

krævede. Den var heller ikke så farlig, og frem for alt var den kavaleri-mæssig og sømmede sig bedst for en ung adelsmand, som ønskede en afgørelse hurtig, inden sindet atter var kommet til ro og gensidig overvejelse havde vist, at uenigheden kun drejede sig om kejserens skæg.

Men med Danske Lovs bestemmelser i lovens 6. bog, 8. kapitel, indtrådte en vending i opfattelsen af duelvæsenet, som i det 17. århundrede havde taget så stærk overhånd. Allerede den 1. artikel anslår den krigerske tone, som lovgivningen agtede at indtage over for overtrædelser:

1.

»Hvo som udfordrer nogen i duel enten til hest, eller fods, i hvor hand og er, og i hvad årsag hand og dertil kand synes at have: Og den, som møder, når han i så måder enten mundtlig, eller skriftlig, bliver udfordret, have forbrudt deris bestillinger, som de have, tillige med al deris gods, rørende og urørendis, så vel som deris liv, efter sagens beskaffenhed.

2.

De, som lade sig bruge til sekunder og møde på stedet, og ikke forhindre, at parterne komme til slagsmål, være lige straf undergivne.«

Det var anderledes skarpe ord end recessens af 1643: »straffis på det høieste efter, som kongen og rigens råd der på kiende«. Hos disse ridderlige herrer ville der altid kunne påregnes en vis overbærenhed og hensyntagen, mens den nye lovs strenge håndhævere i højesteret kun søgte at dømme efter den paragraf, under hvilken forbrydelsen henhørte. Ikke desto mindre trivedes dog dueller til langt ned i det 18. århundrede, og ved skyndsomst flugt fra landet unddrog mange sig den faldende dom, hvis ikke Hs. Majestæt lod nåde gå for ret og nedsatte livsstraffen til en bøde.

Det var selvfølgelig dengang ligesom nu drik og spil, der gav anledning til ophidselse og strid. Omkring i vinstuer, kroer og knejper sad selv fornemme adelsmænd ved de fyld-

te bægre og med terningerne i hånden. Et ubesindigt ord – og kårderne røg af skeden. I Snapstingstiden var det en farlig ting at huse sådanne gæster, thi også værterne pålåd den pligt at hindre slagsmål og kårdestød; loven bød, at så snart der var anledning til at frygte noget sådant, skulle det anmeldes for øvrigheden, der da straks havde at tage affære. Men dette overholdtes ikke; værten gik i almindelighed rolig i sin seng, lod kyperen skænke for gæsterne og viste sig først, når alt var forbi. Som vidne i sagen duede han derfor ikke synderligt, det var bodsvenden og gæsterne, der havde de vægtigste vidnesbyrd at aflægge.

Viborgs fineste vinstue var den gennem flere århundreder vel kendte store vinhandel på hjørnet af Nytorvs-gyden og St. Mogensgaden lige over for latinskolen. I slutningen af det 17. århundrede ejedes den af Salomon Gerber, der var indehaver af hele Gydens nordre side lige op til Nytorv til-ligemed den til ejendommen hørende gæstgivergård, »Paradis« kaldet, som brændte 1673, og ikke senere blev genopbygget. Endnu hele det 18. århundrede bevarede denne stue sin anseelse som det fineste samlingssted for byens patriciske slægter og for den tilrejsende adel. Privilegiet bestemte, at ejeren skulle føre både franske og rhinske vine i sin kælder, og ved en enlig tælleprås sad her om aftenen ærværdige borgmestre, rådmænd og velhavende borgere sammen med unge officerer og adelsmænd, rygende deres lange, hvide kridtpiber og spillende et parti l'hombre eller lanter, mens de vædede læberne med den herlige drik, som udskænkedes i høje, spidse glas eller i de små såkaldte patteglas.

Den 19. marts kl. 7 om aftenen i året 1674 indfandt to adelsmænd, Johan Rantzau og Otto Bille til Bangsbo, sig hos Salomon Gerber for at hilse på »de Lindenover«, som havde indlogeret sig hos gæstgiveren. De havde kort forinden været hos apotekeren og der drukket to halve »fløyter« matealaqvavit, men var for øvrigt fuldstændig ædru. Lindenoverne var imidlertid gået til bords, og de to unge adelsmænd satte sig derfor til ro i vinstuen og forlangte to halve »patteglas« rhinskvin. I løbet af aftenen øgedes selskabet med Johan Rantzaus bror Jørgen, Caspar Brockenhuus, offi-

cer ved et norsk regiment, tilligemed hans ven Christoffer von Gersdorf og hans tjener, Junker Høeg. Også Otto Bille havde sin tjener, Oluf Danielsen, med sig. Beskeden i baggrunden sad Christen Knudsen Kleinsmedsvend, der af og til hjalp kældersvenden med at hente vin op fra kælderen. Det bemærkedes, at Brockenhuus og Gersdorf straks ved deres indtræden i stuen havde »en halv rus«, og denne er vel nok steget i løbet af aftenen, mens de unge mænd talte vidt og bredt om krigene i Nederlandene og Frankrig, i hvilke Johan Rantzau havde deltaget. I samtalens løb kom Brockenhuus og Johan Rantzau i en ivrig disput. Den drejede sig om en treårig hoppe, som Rantzau mente var for ung til »at gå i compagnie«, thi »i den frantzøsiske og kejserlige krig måtte hestene marschere 12, ja 16 timer om dagen«. Dette anså Brockenhuus for umuligt. Men Rantzau svarede: »Du tør ikke lade så spodsk herom, thi du haver ingen compagnie været udi, så du véd kun lidt deraf at sige.« »Hvorfor siger du det?« spurgte Brockenhuus, »skulle jeg derfor ingen ærlig karl være, fordi jeg haver ingen compagnie været udi.« Med disse ord sprang han op fra bordet og spurgte Johan Rantzau, »hvorfor han exproberet ham det, at han ingen compagnie havde været udi, thi han vidste bedre af krigsvæsen at sige end han.« Forgæves bad Rantzau ham om ikke at optage det så ilde, det var jo ikke ilde ment. »Jeg holder dig for en ærlig karl.« Men Brockenhuus var nu ikke til at styre. Han trak sin kårde og gik løs på Rantzau. I samme øjeblik kom imidlertid den lille kleinsmed, som havde siddet i et hjørne af stuen, bagfra ind på Brockenhuus og fik næsten kården vristet ud af hånden på ham. En kraftig ørefigen tvang dog smeden til at slippe sit tag, og skyndsomst måtte han retirere ind i en lille stue, hvor han holdt sig skjult, så længe tumulten varede.

Imidlertid fortsattes mundhuggeriet mellem de to adelsmænd. De i forhørene ordret gengivne replikker giver et godt begreb om datidens talesprog, der ikke stod vor tids daglig tale så fjernt, som mange mener. »For Guds skyld, Brockenhuus,« siger Rantzau, »pra (dvs. prange, tale vildt, eller prate, snakke) ikke så og skyd mig ikke omkring, thi

jeg haver kendt dig tilforn.« Brockenhuus: »Haver du kendt mig for andet end en ærlig karl.« »Nej,« svarer Rantzau, men Brockenhuus råber: »Jou! hvorfor siger du da, du haver kendt mig tilforn.« »Må jeg ikke sige det,« spørger Rantzau drilsk, han er åbenbart den mest behændige debattør af de to; i det hele var han et glimrende hoved, en tapper kriger og en af tidens lærdeste adelsmænd. Men nu blev Brockenhuus aldeles ude af sig selv, og fordrede Rantzau ud på gaden til duel. Vennerne lagde sig imidlertid imellem, Otto Bille førte Rantzau ind i et andet værelse og opfordrede Brockenhuus til at udsætte sagen til den næste morgen. Men denne stødte døren op, trængte ind i kammeret og forlangte, at affæren skulle afgøres straks samme aften. Begge gik så ind i vinstuen og ville gå løs på hinanden med de dragne kårder. Men nu greb Christen Høeg ind i affæren og »med gevalt« trak han Brockenhuus tilbage, skønt denne truede ham med at ville stikke kården ind imellem hans ribben.

I sit raseri løb nu Brockenhuus ud på gaden. Men den friske luft afkølede ikke hans hjerne, kort efter stod han atter i stuen med kården under sin arm. »Har du trukket den degen i stuen til mig,« råbte Rantzau, men de andre adelsmænd råbte: »Nej, han har trukket den på gaden.« Otto Bille og Rantzau ville nu ubemærket forlade valpladsen. Men da Brockenhuus mærkede det, råbte han: »Est du sådan en karl, at jeg kan jage dig i et hul,« hvortil Rantzau svarede, at han gik ikke, fordi han var bange for ham. Men i det samme gav Brockenhuus ham et stød i ryggen, så han nær var styrtet, og nu først greb Rantzau til kården, idet han sagde: »Skal det da endelig så være ment, så må jeg værge mig.« Nu trak også de to venner, Bille og Gersdorf, deres kårder, og Bille råbte: »Vil I overfalde min kammerat, så må jeg også stå ham bi.« Hermed var signalet til kamp givet, og alle fire styrtede ud i gyden og stillede sig over for hinanden: Brockenhuus over for Rantzau, og Gersdorf over for Bille.

Klokken var imidlertid blevet mellem 10 og 11. Det var den aften snevejr, i gaderne lå høje snebunker, mørkt var

det og kun to matte lys i håndlygter, som tjenerne havde medbragt, oplyste scenen, hvor tvekampen fandt sted. Mange tilskuere overværede kampen i ærbødig afstand, stående på gadehjørnerne eller i gadedørene. Det var netop tiden, hvor adstadige borgere begav sig hjem til den fredelige aften og således blev ufrivillige vidner til duellen. Salomon Gersbers stedsøn, Wulf Ravn, som først havde overværet tumulten i stuerne, fulgte kampens gang ude i gyden, snart fra stedfaderens gadedør, snart fra de på den søndre side af gaden liggende huse, alt eftersom duellanternes forskellige stillinger tvang ham til at retirere og skifte plads. Også de andre adelsmænd tilligemed Billes og Brockenhuus' tjenere så til i angstfuld forventning om resultatet for deres herrers vedkommende.

Alle vidner var enige om, at Rantzau trængte Brockenhuus tilbage, mens Bille blev trængt af Gersdorf, så at han kom til at stå ved siden af Rantzau. Da bemærkede Rantzau, at Bille holdt sin venstre hånd op i siden, og hørte ham råbe: »Ah, ba, je suis blessé, jeg er blesset.« Fra den anden side af gaden hørte man Brockenhuus efterbe ham: »O, ba! vi vil bedre drages derom i morgen,« hvorpå han forlod valpladsen medtagende sin ligeledes hårdt sårede ven: Christopher Gersdorf. De to brødre Rantzau tog deres ven under armen; men de var så uheldige at falde i en snedrive uden for apotekerens dør på Nytorv (hvor nu stiftamtmandsgården er), og da Bille ikke var i stand til at gå længere, bar de ham ind hos apotekeren. Han følte sig nu døden nær og forlangte, at først præsten og derefter bartskeereren skulle hentes. Præsten, Frederik Resen, indfandt sig straks hos ham. I sin beretning om Otto Billes sidste timer fremhæver han med stor styrke, at den unge adelsmand ikke lod sig mærke med, hvem der var hans banemand. Tværtimod erklærede han på præstens spørgsmål, om han ville tilgive sin fjende, at han ikke havde haft noget udestående med nogen, hvorpå præsten berettede ham efter foregående skriftemål. Og selv næste morgen, da præsten på ny besøgte ham, talte han ikke om, hvem der havde voldt hans død. Bartskeereren, der forbandt ham, vidste heller ikke noget at berette herom.

Som en ægte adelsmand bar han sin skæbne og anklagede ingen.

Den unge Gersdorf havde ligeledes fået et livsfarligt kårdestik og henlå i flere dage med høj feber og talte vildt. Derimod var de to hovedpersoner i dramaet sluppet helskindede fra kampen uden blessure; de var begge øvede krigere, som kunne holde hinanden stangen. Med rette kan man derfor kalde begivenheden en tragedie, hvori de uskyldige kom til at lide, mens de skyldige slap fri.

Duellen vakte med rette den største opsigt i Viborg og over hele landet. Stiftsbefalingsmanden, Hs. Exc. hr. Christian Skeel Jørgensen gav straks to officerer ordre til at begive sig til »de trende cavalierer« for i kongens navn at pålægge dem arrest i deres kvarterer, indtil sagen var oplyst. Men officererne fandt Gersdorf liggende i sengen »i dødelig svaghed«, han var »ganske fra hans forstand« og kunne hverken modtage eller give nogen meddelelse. Rantzau derimod forklarede »på adelsmands parole«, hvorledes alt var gået til. Efter hans opfattelse havde Bille og Gersdorf givet hinanden banesåret, og Caspar Brockenhuus var den, der med sin ubændige optræden havde fremkaldt striden. Brockenhuus var imidlertid straks samme morgen redet bort fra byen, ingen vidste hvorhen. Da officererne anden gang indfandt sig i hans logi, traf de ham dog hjemme. Han kastede al skylden på Rantzau og forklarede yderligere, at da Bille fik dødsstødet, havde han råbt til Gersdorf: Du har stukket mig som en ærlig karl. Også Gersdorf, hvem de senere havde fundet i en sådan tilstand, at han kunne forstå dem og besvare deres spørgsmål, forklarede, at han havde gjort alt for at bilægge striden mellem Rantzau og Brockenhuus, men – »Johan! Johan Rantzau er skyldig i al ulykken.«

Kort efter kom Otto Billes bror Holger (til Burholdt) til Viborg. Han lod ved byretten foretage en nøje undersøgelse af sagen og søgte særlig at få klarhed over, hvorvidt Otto Bille havde brugt den ytring, som Brockenhuus og nogle af ham – efter hans mening underkøbte vidner havde råbt: »Mr. Gersdorf, træk ud,« hvortil Gersdorf havde svaret: »Lad stå op til i morgen«, men at Bille hertil havde sagt:

»Er vi ikke cavalierer begge.« Ved bytings- og overrettsdom erklæredes disse udtalelser for usandfærdige, da de stred aldeles mod alle de andre vidneudsagn. Og Gersdorf synes selv at have opgivet al forsvar, thi da han var kommet lidt til kræfter, undveg han af sin arrest. Kort efter døde han som følge af sit sår. Og således endte dette drama med to unge i sagen selv uskyldige mænds død.

Sagen kom for Højesteret men afvistes, da ingen af parterne mødte.

Caspar Brockenhuus kaldtes kort efter tilbage til Norge og giftede sig her med Cathrine Hedevig von Løvenhjem, hvorved han blev stamfar for slægtens Brockenhuus-Løvenhjemske linie. Han døde som generalmajor 1711.

Johan Rantzau indskrev sit navn med lysende træk i Danmarks historie. Han døde 1708 i Brüssel som kavalleri-general ved de danske tropper i Flandern.

II

En tåbeligere og mere hensigtsløs duel end den ovenfor omtalte, kan ikke godt tænkes. Dens sørgelige udfald har vel også bidraget til, at straffe-bestemmelserne i den 9 år senere udkomne Danske Lov behandledes så udførligt og skærpedes så alvorligt ikke alene for duellanternes vedkommende men for alle de ved duellen tilstedeværende, som havde undladt at hidkalde øvrigheden. Men, som ovenfor sagt, duellerne ophørte ikke af den grund, og Viborg Snapstingstid kan fremføre flere eksempler herpå. Således hændte det i april måned 1719, at de to brødre oberst Henrik Brockdorf til Grundet og major Schack Brockdorf til Hvolgaard mødtes i købmand Jørgen Schaltz' vinstue i St. Mogensgade. Majoreren skyldte obersten nogle penge, men ville ikke vedgå sin gæld. Ved drikkebordet kom det til en alvorlig disput mellem brødrene. Et vidne, tjenestepigen Anna Andersdatter, giver en livlig beskrivelse af, hvad der foregik. Hun stod i køkkenet, fortæller hun, og vaskede op. Hun så da begge brødrene komme ud i gården, hvor de stod og »snakkede« med hinanden. Majoreren rystede på hovedet, og Anna sagde

da til sin madmor: »Uden tvivl er majoren vred, han ryster så med hovedet.« »Det kan nok være,« svarede madame Schaltz lakonisk. Lidt efter gik Anna ud i gården for at give »fæet« noget at æde. Da kom brødrene igen ud af stuen, efter at de første gang efter samtalen var gået ind. Hun så dem stå i gården, omfavnende og kyssende hinanden. Men lidt efter kom Annas madmor ud i køkkenet og befalede hende at hente kirurgen Henrik Runckel for at forbinde majoren. Da hun nu gik ud af døren gennem hjørnestuen, så hun, at majoren stod »med sin lænd« op ad bordet, og at blodet randt ned over ansigtet.

Om hvad der var foregået i Schaltz' vinstue, får man kun indirekte vidnesbyrd om gennem højesteretsdommens vota. Oberst Brockdorf havde fået kongeligt lejde til selv at møde og forsvare sig ved kommissionsdomstolen. Dennes akter findes ikke bevarede, ej heller ses det af Højesterets kendelse, om kommissionen har dømt eller frikendt obersten. Men Højesterets behandling af sagen er ikke uden interesse, idet den viser, hvor vanskeligt det var at komme til bunds i slige duelsager, hvor vidne ofte stod mod vidne og hvor i alt fald spørgsmålet om, hvorvidt affæren var et resultat af nødværge, eller den var at betragte som en »rencontre« eller en duel måtte være bestemmende for Højesterets afgørelse.

Foruden de to brødre havde også deres venner, kaptajn Heckler og ritmester Berner været til stede i Schaltz' stue. De beretter, at majoren var beskænket, mens obersten var ædru. De kaster al skyld over på majoren, fortæller, at han overdængede broderen med skældsord, og at obersten forgæves søgte at tale ham til rette. De to officerer tilvejebragte imidlertid forlig, hvorpå de to brødre gik ud i gården, hvor de omfavnede og kyssede hinanden. Næppe var de imidlertid kommet tilbage i stuen, før majoren på ny for op, trak sin kårde og trængte ind på broderen. Obersten blev da også nødt til at trække sin kårde; under striden væltede da bordet, obersten faldt på ryggen og majoren over på ham. Men da obersten havde holdt sin kårde frem for sig, skete ulykken, idet majoren ved faldet rendte kården ind i livet på sig, efter at officererne forgæves havde søgt at hindre sam-

menstødet ved at battere brødrenes kårder. Af kirurgens beretning fremgik imidlertid, at majoren også havde fået en blessure i hovedet og et par sår i armen. Enkelte af højesteretsdommerne hævdede derfor med stor styrke, at obersten, som var ædru, måtte have kunnet afværge broderens angreb, uden at det var kommet til blodsudgydelse. De fleste vota gik dog ud på, at duellen havde været nødværge, at majoren havde foranlediget striden, og at obersten derfor burde frikendes. Ikke engang Rostgårds subsidiære votum, at broderen burde betale 40 lod sølv til den afdødes enke blev fulgt. Obersten blev således pure frikendt.

Det skal endnu bemærkes, at major Schack Brockdorf på sit dødsleje tog hele skylden på sig, ligesom han erkendte, at have været broderen det omstridte beløb skyldig.

III

De samme synspunkter var otte år tidligere gjort gældende i en lignende sag, men da kom Højesteret til et andet resultat.

Natten mellem den 16. og 17. februar 1707 blev justitsråd Palle Dyre til Sindinggård, Marie Grubbes noksom bekendte ægteemand, dræbt i en duel mellem ham og kaptajn Sluccow ved oberst Ingenhavens regiment på Holstebro torv. Forud for denne ulykkelige hændelse var, som sædvanlig, gået en munter aften i Mikkel Finds vinstue, hvor parterne havde spillet og drukket i selskab med en del af byens borgere. Sluccow tabte i spillet, men ville ikke betale. I stedet for stødte han til bordet, væltede kruset med øl ud på gulvet og råbte: »Jeg vil give en hundsfot.« Palle Dyre kunne ikke lade denne fornærmelse sidde på sig; han udfordrede kaptajnen, og begge ilede ud i Mikkel Finds gård for at afgøre mellemværendet.

Kort efter kom de imidlertid tilbage i stuen, hvor de på gæsternes opfordring indgik forlig og derpå omfavnede hinanden. Palle Dyre forlod nu lokalet, men forinden hviskede han et ord i øret på Sluccow, der kun svarede: »Jeg er en

ærlig mand.« Ledsaget af sin tjener og af et par af gæsterne begav Palle Dyre sig på hjemvejen til sit logi; men på torvet standsede han og sendte sin tjener hjem for at hente en anden kårde, og da han havde fået denne, skikkede han bud op til Mikkel Finds for at se, om Sluccow var gået hjem. Til de omstående sagde han: »Sluccow har sagt et ord, han holder det vel.«

Kaptajnen var imidlertid blevet siddende i Mikkel Finds hus; han synes ikke at have haft noget hastværk med at komme i lav med Palle Dyre, han lod endog sine regimentsmusikanter, der havde underholdt selskabet med musik, spille uden for Mikkel Finds vinduer, og først da denne opfordrede ham til at gå, forlod han huset ad en anden dør og begav sig afsted til sit hus. Han beordrede musikanterne til at spille, selv gik han i forvejen med kården i balgen, ligeledes ledsaget af gæster fra værtshuset, og således nåede op-toget frem til torvet. Det var måneskin den aften, men noget overtrukket. Ikke desto mindre blev han straks Palle Dyre var, der med den dragne kårde i hånden stod midt på torvet, omgivet af sine venner og tjenere, der forgæves mindede ham om at tænke på sin kone og sine umyndige børn. »Kom hid, kom hier,« råbte han til Sluccow, og nærmede sig ham tværs over torvet. Nu trak også kaptajnen sin kårde, og efter nogle få stød, ved hvilke også Sluccow blev såret, lå justitsråden død på pladsen.

Der blev straks nedsat en kommissionsdomstol, der kom til det resultat, at affæren måtte betragtes som duel, hvorfor Sluccow skulle bøde liv for liv, og begge parter have deres gods forbrudt til kongen.

Sluccow var imidlertid straks flygtet til Helsingborg, og herfra anråbte han kongen om, at sagen måtte blive ført for Højesteret, eftersom drabet var sket af nødværge, og hans sag ikke var behandlet retfærdigt ved kommissionsdomstolen. Kongen bevilgede dette, og i juli-august måned kom sagen til Højesterets kendelse.

Assessorernes vota foreligger i den endnu bevarede Højesterets protokol for året 1708, hvorimod selve dommen ikke findes.

Man ser imidlertid, at der mellem dommerne har været ikke ringe uoverensstemmelse om, hvorledes affæren skulle behandles. I de ret vidtløftige vota bliver sagens enkeltheder betragtet fra forskellige synspunkter. Niels Slange frikender Sluccow, idet han går ud fra, at parterne er blevet forligte i Mikkel Finds stue, og at Palle Dyres optræden er at betragte som et overfald på åben gade, over for hvilket kaptajnen som militær var forpligtet til at forsvare sig. Størsteparten af assessorerne hælder dog til den mening, at Dyre har udfordret Sluccow, da han hviskede ham i øret, og at Sluccows svar: Jeg er en ærlig mand, tyder på, at han har modtaget udfordringen. Assessor Vinding føjer hertil, at for ham er det afgørende, at Sluccow, da han angribes på torvet, ikke beder om fred eller kalder de omkringstående »til minde«, som jo skik og brug var i sådanne tilfælde, når man ville værge sig mod overfald, men straks trækker blank og går løs på Dyre. En enkelt voterende, Hjort, ønsker, at der skal gives Sluccow lejlighed til at aflægge ed på, at han ikke »intentionerede« at duellere med Dyre, da han forlod Finds hus. Resultatet blev imidlertid, at Højesteret stadfæstede kommissionsdommen.

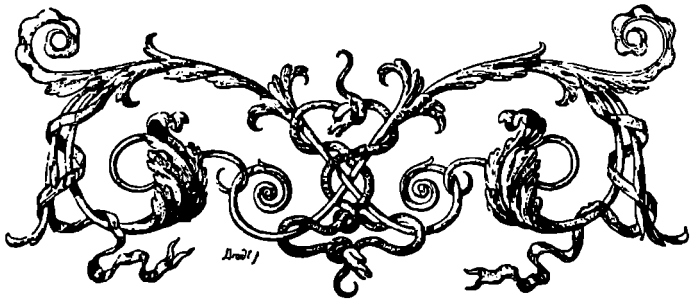
Den høje domstol måtte imidlertid endnu engang tage sagen op til prøvelse. Efter kgl. Majestæts befaling og efter indstilling af kancelliadvokat Scavenius skulle Højesteret på ny undersøge, om affæren var en duel eller en rencontre, for at der kunne træffes bestemmelse om, hvorvidt Palle Dyres boslod var hjemfalden til kronen, og dermed den stakkels enke i bund og grund ødelagt i økonomisk henseende. Det var at tale til assessorernes hjerte, og man ser også af de nye vota, at nye synspunkter gjorde sig gældende. Mens Slange selvfølgelig fastholdt sit oprindelige votum, syntes flere assessorer at ville tage afstand fra deres tidligere kendelser. De fremdrager alle momenter i sagen, der kunne forsvare det synspunkt, at affæren betragtedes som en rencontre, dvs. en aktion, fremkaldt af hidsighed og uden overlæg. Ingen ville dog erkende, at man kunne betegne den som nødværge. Og da to af assessorerne, Lemvig og Vinding, med bestemthed hævdede, at affæren var en duel, tog flertallet af de vote-

rende deres votum tilbage og stemte på ny for stadfæstelse af kommissionsdommen.

Således endte denne celebre sag. Men den fik et efterspil. Kongen så med større medlidenhed på begivenheden end domstolene. Fru Margrete Dyre slap med at betale 500 Rdl. til de fattige i København, og Sluccows hustru fik lov til at beholde, hvad kaptajnen havde forbrudt til kongen. Sluccow drog i fred til sin hjemstavn i Preussen efter at have tjent Hs. Maj. kongen af Danmark i 20 år.

Den mildhed, som kongen øvede, viser, at lovens strenge regler ikke altid blev fulgt til deres yderste konsekvens, selv om Højesteret har været nødt til at følge dem. Den enevældige konges milde sind var ofte de »underdanige og loyale« undersåtters bedste rygstød.





V.

SKÆLDSORD OG PRYGL

Adelsmænd og officerer afgjorde deres mellemværende med kårde eller pistol, jævne borgere deres med stokken og de bare næver. »Stavshug« og »jordskuf«, »skrub« og »dask om dask« var den almindeligste måde at give sin harme luft på, og den slags begivenheder hørte til dagens orden. De ledsagedes altid af en udsøgt samling skældsord. »Hundsfoot« og »skælm« lå på alles læber og fløj som skruptudser ud af munden på den, som følte sig krænket. Og modparten, som således blev tituleret, kaldte øjeblikkelig de omstående til vidne – »drages til minde«, sagde man – og en prokurator gav da hurtigt møde for »at sye de pågældende sammen« og få en retssag ud deraf, hvorved den ofte forarmede stakkels mand kunne tjene et par rigsdaler. Skældsordenes antal var legio og varieredes efter omstændighederne: »Æretyv, filur, snøffel, fusker, bønhas, skurk, flegel, æder og skarnsmenneske – mindre mand (tremarksmand)«, ja selv en så pæn titel som »monsieur« kunne benyttes som »ærerørigt ord«, når vedkommende person ikke var berettiget til at tituleres med en så fornem betegnelse – og alle skældsord havde en retssag til følge, hvis de var fremførte i vidners overværelse.

Når byretten sattes hver tirsdag formiddag kl. 10, mødte der altid »ærekrænkede« borgere, ledsagede af deres proku-

ratorer og vidner, mens der foran »tralværket«, bag hvilket den »højfornemme« byfoged, den »velfornemme« byskriver og de »agtbare« 8 tingmænd sad bænkedede, stod en skare tilhørere, der med spænding fulgte sagens gang. Det var den forløbne uges »chronique scandaleuse«, der her fremstilledes for de mest interesserede tilhørere, man kan forestille sig, og det var ikke en forhørsdommer, der pillede sagen igennem for at få klarhed over den, men to konkurrerende prokuratorer, der udsurgte og forhørte vidnerne, forvirrede dem ved indviklede spørgsmål, og til slutning selv kom i totterne på hinanden, brugte ukvemsord mod deres modpart, mod de anklagede, ja selv imod den høje ret, så at denne ofte måtte fratage dem ordet og lade dem ekspedere ud af retsalen. På »svalen« uden for rådhuset eller på torvet kom det da jævnlige til håndgemæng mellem de hidsige og iver-syge kamphaner, så at rettens betjente måtte skille dem ad. Man forstår, at sådanne optrin var krydderi på dagliglivets magre kost i den lille provinsby, hvor alle kendte hverandre, og hvor man ingenlunde bar over med sin nabos fejl og skrøbeligheder.

Blandt de hyppigst brugte og mest graverende skældsord var det fra Holbergs komedier velkendte ord: »Kanalje«. Men Holberg har sikkert ikke kendt den udlægning af skældsordet, som den vittige prokurator Ursin i Viborg fandt på for at fri sin klient for straf og bøde, thi Holberg ville sikkert ikke have forsømt at anvende den et eller andet sted i sine komedier. Ursin »vil alene forklare efter hans tanke, hvorvidt kanalje kan strække sig, såsom om det skal regnes af kanel, eller såsom det kan agtes af en stor river eller strøm, som kan falde sig imellem Gallien og Britanien; for det andet ser man i det malayiske sprog udi Indien, at kanalje, det er ringe folk, og derfor ikke kan agtes for ilde talte ord«. Jens Kjerulf, modpartens prokurator, svarer, at Ursin ikke har rejst på de pladser, han har nævnt, og »stod ham ikke an som en prokurator således at forklare og fortolke en pur tingsvidne«. Hvad straf derpå kunne følge, »stillede han ind til den høje ret«.

Et sjældent forekommende, men derfor også meget kræn-

kende skældsord var »mameluk«. Hattemagersvenden Søren Kolde havde udkældt sin kollega Oluf Lauridsen for mame-luk og udfordret ham på gaden »på klammeri-manér«. Men Ursin var også rede til at bortforklare dette ords fornærmelige betydning. »Det kan ikke henregnes til ærerørige eller ukvemsord, såsom mameluk alene henhører til religions lunkenhed, der dog ingen fornægtelse beskyldes ej heller havde personerne fundament at dømme om sådant.«

Om udtrykket »bære kappen på begge aksler«, siger den samme vittige mand meget fornuftigt, at det er et »skiersord, som blandt venner udi kompagni tit og ofte sker på railleri«.

Det smukke køn brugte ikke urbane ord, når de blev op-hidsede. »Din sakramentalske skidt horunge«, »din forrip-pede kvinde«, »din poche rou«, skarnskvinde og lignende titulaturer fandt de ofte anvendelse for i deres mundhugge-rier.

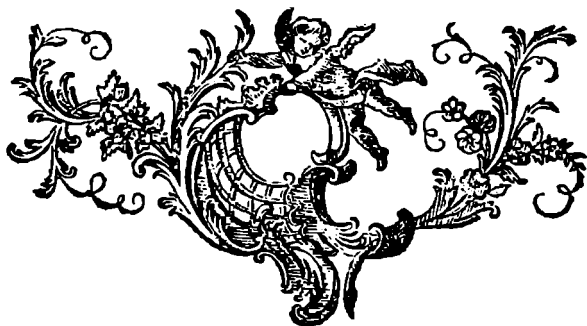
Dommerne behandlede i almindelighed sådanne sager ret overlegent, hvad der også var nødvendigt på grund af sa-gernes mangfoldighed og den ærekærhed, der næsten var ble-vet til en smitsom syge hos høje og lave. Ofte foranledigede de, at de stridende parter gav hinanden hånden til forlig i selve retten, eller de lod sig nøje med at dømme de anklagede til at give en erklæring sålydende, at de ikke vidste andet end godt at sige om modparten. Undertiden sendte de begge parter hjem med den besked, at sådanne bagateller ville ret-ten ikke beskæftige sig med. Men stort hjalp dette ikke. Pro-kuratorerne fik altid et lille salær tildømt, og de skulle nok sørge for, at der stadig var fuldt op af slige processer.

Det var imidlertid ikke udelukket, at også alvorlige til-fælde kunne indtræffe. Lige fra skrædder- og hattemager-svende til borgmestre og rådsherrer havde den mandlige by-befolkning en kårde daskende ved siden, og selv om kend-skab til brugen af dette våben og øvelsen deri ikke var syn-derlig bevendt, så kunne det dog hænde, at det kom til at volde skade. Således fægtede en sen aften natmanden og hans stedsøn med kårder på det gamle volddige mellem St. Ibs og St. Mogens Port i Viborg. Den gamle blev dræbt, og sønnen senere halshugget. Men disse folk var jo også profes-

sionals i kårdens brug, og når de gemene borgere drog deres små, tynde paradekårder med sølvskæfterne ud af skeden, lykkedes det hurtigt de håndfaste venner at afvæbne dem, vriste hæftet ud af hånden på dem og brække skeden itu. Så måtte enten kæppen eller næven afgøre striden, men selv disse to angrebs- og forsvarsvåben kunne let foranledige blodige næser og mørbankede kroppe. Venskabelige sammenkomster endte som oftest med et almindeligt slagsmål mellem gæsterne, og var man så uheldig en sen aften at træffe en flok af læredrenge eller skoledrenge, som løb »grassat«, kunne det vanskeligt undgås, at der vankede blodige pander.

Værst var det dog for en stakkels civilist, når han med eller mod sin vilje kom til at fornærme en officer, selv om denne ikke var adelsmand. Selv en Jacob von Thyboe kunne gøre det af med en lidt nærgående borgermand. Herpå afgiver den brave tobaks-konfiskations-inspektør i Viborg, Jesper Schousboe, et talende eksempel. Ingen kan bedre end han selv fortælle, hvad der hændte ham, da han den 1. oktober 1717 om aftenen ved 8 slet trådte ind i vinstuen hos Mathias Gandorff i Nytorvs-gyden, Salomon Gerbers dattersøn og efterfølger, hvor borgmester Møvritys Borchhorst, løjtnant Jens Clausen, rådmand Wulf Ravn og Mathias Gandorff fordrev tiden med en »styrvolt«, mens en del i spillet interesserede tilskuere stod omkring spillebordet.

»Sagens relation er denne,« skriver han i sit klageskrift. »Først kom jeg ind i Mathias Gandorffs hus den 1. oktober om aftenen ved 8 slet, hilsende kompagniet, som sad ved et lidet ovalt bord og spillede kort, en del stod omkring ved bordet. Begærede jeg af Mathias Gandorff mig måtte gives en pægel vin, hvilket straks skete. Satte jeg mig på en ledig stol og glasset for mig på bordet, såsom der ikke var uden det ene lys i stuen. Havde en æble i min venstre hånd og bed derpå, glasset i den højre hånd, drak deres sundhed. Straks sprang løjtnant Clausen fra stolen: »Tag dit glas og sæt på det andet bord, ellers skal den suerenort (dvs. schwere Not) fare i dig. Du bist nur ein Burger, Du solst Deinem Bürgermeister honoriren.« Hvorpå jeg svarede ham, jeg var ingen



borger, mens en indvåner, svarede kongelige kontributioner til dato, hvorpå han sagde: »Tag dit glas og sæt bort, ellers skal jeg hugge din næse og øre af.« Derpå svarede jeg: »Holdt, holdt, hr. løjtnant, giv stunder en liden tid,« hvorpå han udi iver og i et øjeblik udtrækkede sin kårde med vred hu og ville gøre skade, jeg derimod, at frelse mig selv, greb ham udi fæstet med min venstre hånd som den, der ingen værge havde uden to blotte hænder, lidet stillestående med betragtning, hvorledes klingen i kården var dannet, tilstår jeg som en floret klinge, skarp på begge sider, spidsen var ikke at tvivle på. Denne ivrighed af mandhaftige hr. løjtnant Clausen blev ophævet, og jeg derpå atter igen begærede en pægel vin og satte den på det store bord, som ingen lys var på, gik frem og tilbage på jorden (dvs. gulvet) for mig selv. Kaldte jeg på Mathias Gandorff og udi fortrolighed spurgte ham ad i stilhed, hvad jeg skulle gøre ved den karl; jeg kunne være ham voksen nok, om jeg havde *sorte Maren* (navnet på hans tjørnekæp) til stede. Mathias nikkede med sit hoved dybsindigt og svarede mig ikke et ord, men straks satte sig hos denne mandhaftige løjtnant Clausen, og talte sagteligen med ham. Straks derefter rejste Mathias Gandorff sig fra løjtnanten, hvorefter jeg igen lod mig se ved lyset. Spurgte løjtnanten mig ad: »Kanst Du fægte, hæ?« Jeg svarede: »Når jeg har værge, vil jeg forsvare mig det bedste jeg kan.« Derpå gik jeg fra ham og drak af mit pægel glas, som var den anden og sidste. Talte mandhaftigen

hr. løjtnant til mig igen: »Kom hid, kys mig på min hånd, ellers skal jeg hugge din næse af.« »Det skal en skælm gøre i mit navn,« hvorpå jeg sagde til min liden søn: »Gå hjem efter en lygte og hent mig *sorte*, som er en tjørne-kæp,« såsom jeg havde hverken kårde, kæp eller hat, undtagen bare hænder og min peruque på, i tanker at gå udi et vennehus. Jeg straks derefter gik til borgmester Borchhorst, spurgte ham stiltiendes, hvad jeg skulle gøre. Hertil svarede han mig: »Det er bedst, du ser til at komme hjem.« Respontio: »Det vil jeg gøre.« Straks derefter fordrede mandhaftige løjtnant den ene bouteille vin efter den anden, skænkede selv overflødigt og drak borgmesters og kærestes skål ikke én gang, men mange gange. Syntes jeg da bedst at være rådeligst for mig at gå hjem efter hr. borgmesters eget råd. Da jeg udi stilhed skyndte mig at oplukke døren i mening at gå fredeligen hjem, hvilket ikke skete desværre, og næppe var kommen tre trin fra stuedøren ud til gadedøren, før end jeg hovedkuls blev udstyrtet til den nederste trappe, hvilken bestod af ti trin; påfulgte hug og slag. Da jeg kom op, ville jeg undløbe, men faldt og knælede til jorden af hug og slag, såsom hovedet var bar, parykken var taget af hovedet, og baghovedet måtte tage imod alt dette. Da råbte jeg allerlidst: »Mathias Gandorff du haver synd af ved du hugger så hart på mit gamle hoved.« Derefter fik jeg to à tre slag, som var løselige, og hørte jeg et ærligt menneske tale: »Slå ikke manden ihjel,« så forlod de mig straks stiltiendes og gik bort.

Vidnerne i sagen ser dog noget anderledes på den end den gode Jesper Schousboe. De er alle enige om, at han har trængt sig ind på selskabet, drillet løjtnanten med at »ablarer« latin til ham, som dog løjtnanten til Schousboes ærgrelse har besvaret i samme tungemål; han har »ævlet op ad stolper og ned ad vægge«, så at løjtnanten måtte give ham nogle »rap« af hans flade kårde. Til sidst var han gået op og ned ad gulvet, havde lavet mangfoldige »grimasser og abespil«, skudt skuldrene i vejret og trukket sig sammen igen og gjort sig krumrygget efter løjtnanten. Så var det, at Mathias Gandorff og løjtnant Clausen måtte smide ham ud og give

ham nogle »skrup på gaden«, hvad vidnerne mente, han ærlig havde fortjent.

Men begivenheden afsluttedes med en sandhedstro Jacob von Thyebø'sk scene. Løjtnanten kommer sejrstolt op i stuen med den dragne kårde i hånden, idet han udbryder – naturligvis på tysk, skønt han er en indfødt nordmand: »Der Canaille solte mich mit Frieden lassen; ich habe ihm wohl abgeprügelt. Hatte ich nicht Respect für den Herrn Bürgermeister gehabt, ich solte der Canaille besser accomodieret haben, da er denn schwer Noht solte kriegen.« En bedre kommentar til Holbergs berømte komedie vil ikke let kunne findes.





VI

GÆSTEBUD OG MÅLTIDER

I året 1731 udkom i 2. oplag en bog med følgende titel: »En Høyfornemme Madames Kaage-Bog. Paa manges Begieren og Efterspørgsel anden Gang oplagt.« Den er det 18. århundredes »Madam Mangor«, og den har, som titlen viser, været et meget efterspurgt værk. I sit lille duodezformat og med den fineste petittryk indeholder den de nødvendige opskrifter på tilberedelsen af alle de retter, som en velfunderet husholdning krævede, og den udmærker sig ved systematisk inddeling af stoffet og et udførligt register.

I 6 afdelinger marcherer op de gruppevis sorterede retter, som kunne anvendes såvel i den daglige husholdning som ved gæstebud og højtider. I spidsen fremtriner »adskillige slags supper og søbemad« i et antal af ikke mindre end 212 variationer, deriblandt dog også nogle postejer og fyldte

hvidkålshoveder, som serveredes i selve suppen. I anden afdeling optræder *fiskeretter* med supper (dvs. sauce) i 53 forskellige sorter. Som nummer 3 kom 12 forskellige *stege* med sauce, men denne knaphed erstattedes i 4. afdeling, hvor al slags *kødmad*, tamt og vildt, med deres tilbehør af gemyser, kompotter, buddinger, postejer, pølser i alt 170 sorter gøres til genstand for indgående behandling. Derefter følger datidens yndlingsretter: *Tærter*, *bakkelser* og *kager* med 101 variationer, og endelig som 6. afdeling i 87 sorter: Syltetøjer, finere *desserter*, marzipaner og anvisninger til at lave bordopstillinger: Billeder af voks, øjne til billeder, »røde vorter«, gibsformer og lignende opsatser, som dels købtes hos apotekerne og sukkerbagerne, dels lavedes i hjemmene.

Det er ikke uden interesse at gå lidt nærmere ind på tilberedelsen af og sammensætningen af disse retter for derved at danne sig et begreb om datidens smag.

Hvad i suppeopskrifterne særlig falder en moderne husmor for brystet, er den ret ubegrænsede anvendelse af vin, fløde og æg. Og disse gode varer anvendes ikke med måde. F. eks.:

»Tag tyve æggeblommer, slå dem vel med lidt salt, kom så en halv pot sød fløde dertil og lad det løbe igennem et dørslag, rør en halv pot rhinsk vin der iblandt og lidt rosenvand, sukker og lidt stødt kardemomme, sæt det på rene gløder og rør stedse derudi indtil det bliver syhedt, ret så an.«

Af de 212 opskrifter er mindst de 100 sammensat af de tre ingredienser: Vin, fløde og æg, i hele og halve potter og hele og halve snese.

Også fiskeretterne afviger fra nutiden, f. eks.:

En karpe med sort suppe (sauce)

»Skær karpemagen op i bugen og kom vin-eddike deri, og skyl blodet vel af med eddiken, kom det i et fad, skær så karpemagen i stykker og læg den i blodet, tag smør og løg, kom blodet derpå, kom vin, nelliker, ingefær, laurbærblade, salt, grønne urter, peber og citronskaller derpå, kog det i en stenpande under lukket låg.«

Rigelig anvendelse af krydderier går igen i alle retterne:

En lammefjerding koges med kommen, peber, salt, grønne urter, løg, nellikepulver, ingefær, muskatblommer, laurbærblade og hvedemel.

Karakteristisk for den tids anretninger er følgende opskrift på »høne at koge«:

»Tag en ét år gammel høne, pluk fjerene sagtelig af den, tag indvoldene af den og kræng skindet af hønen, eller blæs den op med en pennefjer, og lad huden på hønen ingenlunde rives, begynd først ved halsen, tæt under brystet, og lad vingerne være ved huden, tillige og benene, tag dette hønsekød og hak det småt, og kom oksetalg af nyrerne eller fåretalg og skær det småt, tag og persille, peber, ingefær, muskatter, lidt reven brød og nogle æg, og når den tid er, man haver stikkelsbær, skal man også komme dem deri, eller lidt æble, korender og lidt smeltet smør, kom det tilsammen iblandt den hakkede høne, stop det tilsammen i den aftagne hud, gør det af facon som et andet høns, og stik benene subtilig (snildt) ind i livet, og stik hovedet igennem det ene ben, som man ellers plejer at gøre, kom så fårekød, oksekød, samt den forskrevne høne og kog det tilsammen i en potte, og vand derpå, kom så otte nelliker, muskatblommer, peber og ingefær, ikke stødt, man kan komme grønne urter derpå, og lad det koge til det har nok, tag fire æggeblommer og noget citronsaft og rør det i sådet (afkoget), når du vil give det op, læg så hønen midt iblandt kødet i et fad og sådet på, og giv det til taffel.«

Af disse eksempler som af mangfoldige lignende fremgår, at smagen den gang har været for de stærkt krydrede og sammensatte spiser, og at ingen ulejlighed har været for stor, når det gjaldt om standsmæssigt at beværte sine gæster.

Naturligvis, hos Else Blytækkers eller Gedske Klokkers har menuen ikke stået så højt; dengang, som nu, har grød og kartofler med sul til, ærter og grøn-søbekål været daglig kost.

Men hos de højfornemme madamer, de velhavende borgere eller de rige opkomlinge, der har bølgerne gået højt i kappestriden om, hvem der kunne overgå den anden i krydret smag og fin opsætning.

I besiddelse af dette lille opus kunne en dygtig husmor føle sig tryk, når gæstebudstiden nærmede sig, og programmet for anretningen skulle fastslås. Vanskeligheden bestod kun i sammensætningen af retterne, men også heri kunne hun følge kogebogens anvisning i suppe, fisk, steg, dyrevildt eller fugle, budding eller postejer, tærter og kager, syltetøjer og marzipaner.

Om hvorledes et gæstebud formede sig i kredse, som ikke hørte til de fornemme adelskredse, giver herredsfogden i Middelsom-Lyng herred, poeten – eller som Tøger Reenberg nedladende kalder ham – poetasten *Jacob Knudsen Schandrup* en levende fremstilling i et bindebrev, han og nogle gode venner, som var samlede hos landsdommer Bartholin på Kaas, sendte deres fælles ven, præsten hr. *Jens Blytækker* i Lem og Vejby sogne til hans fødselsdag den 31. januar 1700. Den ærværdige præst bindes i lænker og vil først blive løst

»Så snart han os bereder et nydeligt banquet.«

Men for sikkerheds skyld

»Har vi forordnet vel den spise og konfekt, som passer naturel med os og vor respekt.«

Dernæst beskrives den »orden«, i hvilken retterne skulle følge, og den underholdning og samtale, som bør finde sted mellem retternes frembæring.

Først beskrives den såkaldte »præparativ«:

»*Salvetter* og duge af damask den skære på diskene dækkes når gildet skal være. De hamred *tallerken* af Englands rige *rangeris* af præstens fornemmeste pige. De *gyldne skede* (thi sølv er for ringe) i kurven man hører at klamre og klinge de lægges på *moden* for gæsternes sæde. Thi maden er færdig, og suppen er rede. *Sølv-saltkarret* ser man da prægtig at komme med sit krydderi i adskillige rumme. Her kommer en flicka er færdig at danse hun sætter på bordet to dejlige kranse, at suppen sig ikke på dugen skal kaste

og præsten sig siden på pigen forhaste.
Så ser vi da *brødet* Guds signede gave,
o! ønskeligt er det at nyde og have,
de cirklede *simbler* af lollandske hvede
er søde for tanden og sunde at æde.«

Derefter følger nu retternes *orden*.

1. Supper

»Nu kommer da supperne gule og røde,
vellugtende, krydrede, fede og søde
af risen og perlegryn, Indiens vare,
af groffenbrad, svedsker og vinen den klare.
Men synes da disse en dito for ringe,
så viser postejen sin bugede bringe,
hun smager som paradys proppet med glæde
af mange slags stykker og kløser så fede.«

Pastoren og hans »smukke« matrone opmuntrer gæsterne til flittig »at bruge jer skede« og det går hurtigt for dem, »at fylde sin løbe«.

Fra køkkenet høres nu en mægtig støj. Pigerne »rykker af spiddet de spækkede stege«, og knurrer fordi knivene er borte, og »pindene« for korte. Men endelig bliver der ro, og nu frembæres anden ret.

2. Stege

Med inderlig vellyst giver nu poetasten og madlyrikeren sin fantasi frit løb:

»Hjort, rådyr og hinden er fældet og stukken,
vildbassen og haren har været på bukken,
lam, kalve og beder, den laskede kvie
for kokken og kniven blev tvungen at tie.
Urhanen, mark-hønen og gåsen, den vilde,
med anden og sneppen er kommen til gilde,
kalkunen og duen med gåsen den tamme,
kramsfugle og hjejler gør lige det samme.«

Antagelig har pastoren og hans matrone ladet sig nøje med at vælge en enkelt af de store stege, men de har – efter tidens skik – måttet garnere den med forskellig slags fuglevildt, for at »vildt og tamt« kunne blande sig lystigt sammen.

Herredsfogden lader sig imidlertid ikke nøje med at an-

vise pastorinden, hvilke stege hun kan vælge imellem, for at hendes mand kan blive løst af sine lænker – han anviser hende også udførligt, hvilke gemyser og syltetøjer, der passer til retten. Og som den lærde mand, han er, der har studeret ved Københavns Universitet og opøvet sig i Kingosk skjaldekunst, benævner han dette tillæg

Pertinentis.

»Ved stegene følger de syltede seller, agurker, rødbeder, citroner, moreller, mælk, muldebær, tyttebær, ribs og oliver med selleri, ingefær, kål og endiver.«

Imidlertid begynder nu tørsten at indfinde sig, og man forlanger serveret »den klare Strasborger vare«

»Thi øllet på suppen sig ikke kan skikke Galenus og Borchsen tilstæder det ikke.«

Det tilkommer værten at skære stegen for; imens skylles glassene

– – – »til vinen den franske

thi stegen vil ikke fordrage den spanske.«

Glassene tømmes og skylles atter i køkkenet, bæres på ny frem og fyldes igen, »mens stegen fornøjelig tæres«.

Nu rykker datidens yndlingsret nr. 3 frem i rækken:

3. Budding.

»Den engelske budding mig ryger i næsen

hun smager som sukker for dem, som er kræsen.«

Atter høres støj i køkkenet: »man støder i morter, og fadene klukker« – fisken er under opsejling. Men forinden bliver det nødvendigt at drikke

en pæl øl imellem.

Værten letter på kalotten og drikker gæsterne til »med en pæl ud af potten«:

»God Sallingbo mumme på maden kan smage en pæl eller to pro persona at tage.«

Med stor højtidelighed bæres nu fjerde ret frem. Det er

4. fisken

Atter her svælger herredsfogden og hans venner i en overflødighed af fiskeretter.

»Den flæskede karpe, ja braser, karudser

med pudrede supper (dvs. sauce) på fadene studser.
Aborren med spydet, den langmundede gedde
de smager, som de kunne være et vædde.
Elvbutter, foreller, torsk, rachel og laksen
så siden den skævbenede skrædder med saksen,
så østers, makreller og ni-øjet snoge
kabliauen, skælfisken er mage til broge.«

Nu indtræder det højtidelige øjeblik, da fiskeleveren er nydt, og dens virkning skal vise sig i poetens evne til i rim at tolke sine følelser. Først må han dog – efter hr. Schandrups mening – drikke, for at »han ikke skal stamme og hikke«. Helst bør han naturligvis efter gammel skik improvisere, men kan han ikke det, så tager han den nys udkomne bog, indeholdende flere hundrede *leverrim*, frem og deklamerer om Guds gode gaver og deres synlige virkninger på hans ånd og legeme, hvorpå han nedbeder himlens velsignelse over de gæstfrie værtsfolk og over »det søde Zions slot, hvor der alt er meget godt«.

Når nu dette er vel overstået, og det i grunden, efter digterens mening, kunne være nok, åbnes døren til køkkenet på ny, og ind bringes

5. Hvide kål og pølse

»En pølse så lang som en tække-mands sime« og derpå

6. Forlorne æg.

Men maven er nu så »stind« som en tromme; et glas vin vil derfor gøre godt. Så puster vi lidt og begynder:

Discurs.

Selvfølgelig gælder »discursen« først og fremmest, hvad der er passeret i landet, og om hvorledes det går i krigen hjemme og ude. Præsten udspørger gæsterne. Han sidder jo herude på landet og hører ikke noget, gæsterne kommer jo fra Kaas (den højvelbårne landsdommer Bartholins herresæde), og de må da vide noget. Først svarer »den ypperste gæst«. Han beretter, hvad der har stået »i aviserne« om de forsvarsanstalter, kongen har truffet imod fyrsten (dvs. Gottorp) og svensken. Den anden gæst giver også sit besyv med, men da så præsten spørger, om man véd noget om, at paven

er død, så bliver »moder« utålmodig og stopper discursen med de ord:

»Nu har I snakket nok, det véd jeg udenad«. Hun har jo endnu noget at byde på, hendes egne mesterværker, de herlige

7. *Delikatesser*

»De søde forsukrede nydelige vafler« og til slut

8. *Konfekter.*

De gyldne makroner, marzipaner i form af tårne og kaster, blomster, figurer, kort sagt »konfekternes konge«, som man må betale 4 rdlr. for hos »hr. apotekereren« i købstaden.

Festen nærmer sig nu sin slutning, der drikkes et glas vin ovenpå de søde konfekter, hvorpå værten siger:

»O! værer så fromme og tager til takke.«

Tilbage står dog endnu, inden dagen rinder, de obligate skåltaler. Der er ikke mindre end 8, og alle skal de have deres særlige begrundelse. Først kongens, derefter i rækkefølge således at flere kongelige højheders skål slås sammen til én, dronningens og kronprinsens, hans majestæts brødre og farbrødre, prinsessens skål, hr. og fru landsdommerens og deres adelige børns og endelig værtens og værtindens samt børnenes og husets skål.

Og så »lister man sagtelig ud af stuen:

Adieu min hr. pastor, nu ser I jeg tumler.«

Bindebrevet afsluttes med et forsvar for den lille rus. Herredsfogden henter sin begrundelse fra apostle, evangelister og »de gamle jøder«, ja fra Luther og Melanchton, og finder hos dem beviser nok for, at en »ærlig lystig rus« ikke bør forarge nogen.

Fra en anden mere læseværdig og forfinet side får vi oplysning om, hvorledes selskabslivet eller rettere gæstebudet formede sig i kredse, der forenede kundskab og dannelse med social anseelse og velstand.

Digteren, godsejeren og landsdommeren *Tøger Reenberg* var søn af den rige og højt ansete borgmester i Viborg Claus Christensen, der selv fjerde på det danske borgerskabs vegne havde underskrevet den erklæring, hvorved Frederik III's håndfæstning kasseredes og enevoldsmagten i virkeligheden

indførtes. Han havde fået en fortrinlig opdragelse, havde rejst flere år i Europa og studeret ved fremmede universiteter. Størstedelen af sin arv havde han forbrugt hertil, så at han måtte nøjes med at sidde som forpagter på familieejendommen, den smukke Lynderupgård ved Hjarbæk fjord i nærheden af Viborg, indtil hans økonomiske kår forbedredes, og han fik råd til at sætte foden under eget bord. Bror til lærde og ansete rektorer og præster, ven fra ungdommen af med mange af Jyllands fornemste og dygtigste adelsmænd: Rantzau'er, Frijs'er, Sehested'er, Rosenkrantz'er, og med mange af tidens lærde gejstlige, stod han tillige i nært forhold til Viborgs patriciske borgerslægter og erhvervede sig ry for retsind og juridisk dygtighed, hvorved han opnåede at blive landsdommer. I sin virksomhed var han samtidig med at være en kyndig og ivrig landmand tillige en lidenskabelig beundrer af digtekunsten, der benyttede hvert ledigt øjeblik til at udvide sine kundskaber og til selv at dyrke litteraturen, idet han efter tidens skik såvel i større digterværker som i venskabelige rimbrev satiriserede og moraliserede over »verdens dårskaber«.

Men Tøger Reenberg var også en ynder af selskabslivet og ikke mindst af »det gode bord«, en gourmand, der ikke alene elskede vinen, som inspirerede ham til fornøjelig samtale og digtning, men også var inde i kogekunstens hemmeligheder og vidste, hvorledes maden skulle tilberedes, for at den kunne komme til sin ret og opfylde sin bestemmelse – at glæde og smage gæsterne. Når han da udsendte sine små indbydelsesvers, glemte han ikke at beskrive, hvad gæsterne kunne vente sig, idet han dog altid bad dem erindre, at hans traktament var »en slet og ringe spise«.

»På bonde-vis og noder
énfoldig, slet, dog det velment
som hos en landsby broder.«

Det har da en vis interesse at se, hvad det er, han kalder »slet og ringe spise«.

»En søbe-kål, en grønsaltet gås
en røget oksetunge
kød, pølse, flæsk, en hakket mos

tilred af lever og lunge.
En steg ud af min fåresti
det bedste lam af alle,
og stander fjorden mig vel bi,
med gedder eller skaller.
I sted for tærter og konfekt
jeg frem skal lade bære
en spege bøste, lispunds vægt
min unge mø til ære.
Om vi os ej med denne kost
til fulde kunne mætte,
vi med en kavring, smør og ost
vel skulle pinden sætte.«

Derpå følger så vinen og skålerne.

Over for den gamle biskop Gerner og hustru stiller han
dog en mindre anretning i udsigt:

»Kun fire retter skal I se
(Claus Rask han det os lærte)
suppe, fisk og steg, der har vi tre,
og resten er en tærte.«

Tøger Reenberg forstår også at indrette den selskabelige
underholdning og bordsamtalen efter gæsternes beskaffenhed
og interesser. Med den lærde landsdommer Bartholin lover
han at diskutere:

»Om alle fakulteter
om paven er en antikrist:
Arminius en kætter?
Om Sachsen-Spiegel moder er
til vore danske love?
Om jeg en sag kand gøre skær
med guld og grønne skove?
Om store Ludovici magt
har flere mænd lagt øde
end dem Galenus haver bragt
med medicin til døde?«

Er det derimod oberst Verner Parsberg, han har til gæst, så
lover han

... »at kvæde viser

om Axel, Vidrik Verlandsen,
Svend Felding, Langbeen Riser.«

Og med biskop Henrik Gerner:

»Ved vinen ræsonnerer vi,
hvad ende krigen tager,
om fred og fejde, fransk parti,
om religionens sager,
om Alcoran og pavens messe
og om Calvinis lærdom.
Et vos, fæcundi calices!
Me facitis disertum.«*)

Med dyb foragt ser Reenberg ned på de mange parvener, som under enevoldskongerne trængte sig frem til ære, rigdom og værdigheder, fik titler, magt og indflydelse og ved pengelån og prioriteter kom i besiddelse af de gamle adelsgodser, mens de forgæves søgte at komme i niveau med deres høje stilling ved at udfolde en smagløs pragt og overdådighed i levemåde. I et fortrinligt rimbrev til generalmajor Johan Rantzau har han skildret et gæstebud hos en sådan rigmand, og skønt digtet vel nok indeholder nogen overdivelse, giver det vistnok en træffende skildring af tonen i en sådan opkomlings kreds.

Digtet begynder således:

»Jeg var til gæst, men hos en nar
jeg aldrig skal forglemme.«

Reenberg møder en morgenstund, da han med sin karl tilsiger sin ejendom, en mand, han kun kender af navn; men denne trænger sig ind på ham og nøder ham til at tage imod en indbydelse til middag

»På ferske gedder, Randers laks
og andet sådant mere.«

Manden har sikkert kendt Reenbergs svaghed for fine navne, thi han lokker ham med, at adskillige af hans adelige

*) Også I, oplivende bægre gør mig veltalende.

venner: Rantzau, Daa, Bartholin, Juel, Frijs og Dyre har lovet at være hans gæster.

»Just halvgåen ét jeg går derhen«, men bliver meget skuffet ved at se lutter fremmede ansigter. Værten trøster ham dog med:

»I landet ses ej bedre mænd
ej artigere end disse.«

Han præsenterer ham og karakteriserer samtidig sine gæster. Der er nu for det første ham, der bærer den store partyk. Han er selvfølgelig adelsmand. Faderen blev skudt i sidste krig foran Malmø, og sønnen mener nu, at da han er slægtens sidste mand, bør han ikke tage tjeneste i krigen. – Den herre, »som med plumatzen står«, er kaptajn. Han fik sidste sommer sin afsked, da han faldt i unåde hos fyrsten, men han venter i år at få en højere charge – siger værten i en ironisk tone. Den sortklædte er rådmænd og tolder i nærmeste købstad; ved siden af ham står en præst, »som gerne tager en god drik øl, for røsten vel at styrke«. Han sætter pris på et godt bord og et stort bæger vin. – Endelig præsenteres en hovedrig mand fra landet, bondefødt, har tjent i en skriverstue, og nu

»For tredive procento
han tjener bonden, hvor han kan
foruden anden rente.«

»Og som han sidder hver utrængt
han triner som en konge.«

Værtinden træder nu ind, efter at alle gæsterne er samlede. Hun har været smuk i sine unge dage, men »er nu af alder tæret«. Hun sminker »sin gamle hud«, binder sit hår op i lokker og taler helst om kærlighed og elskovssager. Talen føres hen på krigen mellem Rusland og Polen. Madame frygter for, at Polen skal bukke under, fordi hans majestæt er gået over til katolicismen. Men – siger hun – hvem kan vel udgrunde Guds providens, når vi ser, at kong Ludvig, som så ofte har forbrudt sig mod det 6. bud, velsignes af Gud med sejr, land og rige. Hun vil så vide, hvorledes kongen stiller sig

»Imod sin dronning al den stund,

han disse pudser spiller.«

Hun spørger så den unge adelsmand:

»Når han blev gift, om han da kan sig for en anden smykke.«

»Han mente, det blev konens skyld; dog var af den indbildning så længe som han var ved hyld ej skulle blive gilding.«

Fruen henvender sig nu til Reenberg og spørger ham

»Om konen eller manden mest Actæons straf fortjente?
Jeg mente, den, der ædelst er, de sirligst kunne klæde.«

Samtalen om dette tvetydige emne afbrydes, da maden bliver anrettet, og alle tager plads ved bordet.

Først serveres suppen med en hane i, uden kam og spore; værten præsenterer den som en kapun. En af gæsterne roser suppen i høje toner. Han har aldrig smagt en bedre:

»Citronen er ret angenem og god for tørst at drive, oliven er og ikke slem for appetit at give.«

Tre fade med kødet, hvorpå suppen er kogt, bæres ind til ligemed en »fremmed« bleggul sauce. Værten roser sig af, at det er den bedste bede, han har; den er kogt op med hvedemel og hældt over med vin, indlagt med smør og peber, salt, kapers og oliven. Men Reenberg dømmer den til at være en gammel vædder, så sejt den er at rygge. Værten beder ham da om at smage på den lækre oksetunge, tillavet med stødt tvebak, vin og eddike, kanel, muskat og persille. Dette giver en anden af gæsterne anledning til at spørge værtinden, om det er hendes mening at »spare fricasseen«? Nej, svarer hun, den lader sig vel æde. Mester Ole har lært min pige at lave den af fed lammekød, æggeblommer, fløde og hvedebrød, samt tilsat charlotter, peber og muskat. Ah! råber hele selskabet, det er godt og delikat. Ah! vivat mester Ole!

Der er imidlertid hengået en times tid med at få bugt med

den første anretning. Så kommer i »geled og rad« tjenerne med det andet sæt retter. Først stegen, som sættes midt på bordet »med stor ære«, og på et så mægtigt fad, at én lakaj næppe kan bære det. Og man forstår dette, når man hører, at stegen er garneret med så meget »tamt og vildt«, som fandtes i Noahs ark. I toppen pranger en hane, »desværre med et bryst så spids og krum som jernet af en kane«. Snekper, støre og ændre ligger omkring stegen, men også de har en fæl skavank:

»De viste frem i deres krop
naturens trykt kalender
at de nu skulle par og par
forses med æg og unger.«

Til stegen serveredes syre, kogt i fløde, salat, endiven og selleri.

Atter fyldes gæsterne med beundring over værtens gæstfrihed, pragt og overflod. Hidtil har tolderen tiet stille, men nu bryder det ud af ham:

»Hvad om man ikkun regne vil
det, tolden ene gjældte.«

Men denne ytring tager præsten meget ilde op. Tolderen fortørner med slige ord den gode Gud, som sender disse herlige varer. For øvrigt er det hans mening, at det ville være Gud velbehagelig, om han (præsten) fik, hvad der blev tilovers – hvad der naturligvis giver anledning til megen snak om præstens begærlighed.

Efter al denne »ædelse« trænger man nu til at lade den røde og hvide vin gå rundt. Den bringer humør i gæsterne. Der tales om statsaffærer. Nogle slutter sig til »Louisd'or« og ønsker, at han må »klemme« hollænderne; andre mener, at vi bør holde os udenfor, indtil vi ser, hvorledes de liflandske sager stiller sig. – Man mindes uvilkårligt om den politiske diskussion i »Den politiske kandestøber«. – Diskussionen bliver ivrig og lidenskabelig, indtil endelig *fiskens* servering bringer gemytterne til andagtsfuld ro. Den bliver nemlig ført frem med megen pragt og højtidelighed

»ret som de skulle bære
hans hellighed, der vorder bragt

til sin trekronet ære.«

Ligesom stegen anrettes den »med samme trin og takter« og med samme overflod af tilbehør: Karudser, gedder, ørreder omkring den fede kabliau. Værten kalder ørreden for en laks, og straks hører man Ågerkarlen, den rige proprietær, råbe:

»Hr. vært! giv større skåler
thi vinen smager vel på laks
og fisken være tåler!«

Trods fruens protest kommer nu den store pokal frem; den fyldes til bredfuldt mål og hældes »i fuld galop« ned i »den tørstige strube«. Tre gange går pokalen rundt; humøret er nu på højdepunktet, og værtinden, som af erfaring véd, hvad der nu følger på, forlader selskabet i hast.

Som drukkenbolte »grynter« gæsterne om »fred og fejde, kristendom«. Til slut rejser sig en hidsig strid om selve hans majestæt fanden. Kaptajnen og præsten fører an, hver fra sit standpunkt. Officeren vil ikke ganske benægte, at fanden er til, men han mener, at satan lader os nok i ro, når blodet ikke driver os. Præsten farer op og råber:

... »Hvo skulle der
vel være så forbandet,
at nægte det, som nylig er
passeret her i landet.
Hvad som i Køge sig tildrog
vi rigtig skrevet finde:
Besættelsen i Thisted og
er frisk i alles minde.«

Men kaptajnen lader sig ikke slå af marken af disse vidnesbyrd. »Et skønt bevis«, siger han, »Køge Dommer blev taget slemt ved næsen«. »Hvor véd I det?« spørger præsten. »Af dommen«, svarer den anden og tilføjer drilsk:

... »Deraf jeg slutning gør
at præsten var den fanden,
som bad dem gøre dette spil.«

Det var for meget for præsten. »Der løj du,« skriger han, og kaptajnen laver sig nu til at traktere ham med kården. Værten og Reenberg lægger sig imellem, men de andre gæster

blander sig i disputen, landmanden og toldereren på præstens, og adelsmanden på kaptajnens side. Inden nogen kan forhindre det, er de alle i hårene på hinanden.

»Paryk, plumatz, kalot og hat
de fløj omkring som stene.«

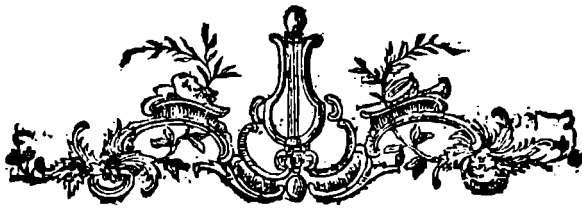
Men værten og Reenberg har sørget for, at kårder og våben er bragt til side. Selv forsvinder de begge ud af døren, lukker denne af og lader gæsterne drages og slides en times tid. Så får værten endelig tilvejebragt fred, og måltidet kan atter fortsættes med skærpet appetit. Men Reenberg har listet sig bort og lover ved sig selv, at hvis han på ny lader sig overtale til at modtage en sådan indbydelse, så vil han til straf:

»Assessors rang for penge på mig smøre.«

Med den sortie sigter han til den unavngivne vært, hvis navn og rang Johan Rantzau uden vanskelighed har kunnet gætte.

Om nu end ikke alle selskabelige sammenkomster kan skæres over én kam, så er der dog tilstrækkelige vidnesbyrd om, at gæstebud, såvel hos høje som hos lave, endnu på denne tid gav anledning til udfoldelse af umådelighed i mad og drikke, og at de jævnlig afsluttedes på den ovenfor omtalte drastiske måde. I det daglige liv synes der derimod at have hersket en vis soberhed, man levede inden for de fleste kredse tarveligt og jævnt, og den »højforne madames kokebog« har næppe været normen for husførelsen i det borgerlige samfund.





VII.

DEN JYSKE ADEL OG VIBORG

Viborgs historie er i mange henseender Danmarks historie. De store begivenheder, som danner vendepunkt i landets historiske udvikling, har ofte fundet deres udvikling her. Fra borgerkrigen mellem Knud, Svend og Valdemar lige til Stænderforsamlingstiden har Viborg været et centrum for jysk politisk og social bevægelse. Den var sædet for kongevalg og hyldinger, for politiske og militære møder, for lands-ting og snapsting, for kirke, gejstlighed og skole, kort sagt for alt, hvad der havde betydning for det politiske og kulturelle liv i Jylland.

I Middelalderen var det frem for alt kirke og gejstlighed, der gav den sit præg. Vel havde den en kraftig og handle-dygtig borgerstand, der særlig i reformationstiden forstod at gøre sig gældende. Men den mægtige gejstlighed med sit bispevælde, sine 22 kirker og klostre, sin ubegrænsede åndelige indflydelse på befolkningen, sine rettigheder og friheder var en hemsko for byens materielle udvikling. Ved arv, testa-mente eller køb kom kirkerne og klostrene i besiddelse af mange gårde og ejendomme i byen, hvoraf de vægrede sig ved at betale skatter til byen og kongen. Trods strenge kongebreve formåede øvrigheden ikke altid at gennemføre de kongelige påbud; strid og kiv var en naturlig følge heraf ligesom af, at gejstligheden ville drage byens borgere for gejstlig domstol, hvad kongebud selvfølgelig også forbød. At borgerskabet med så stor begejstring og med så vældig

kraft sluttede sig til Hans Tausen i hans trængselsperiode og støttede ham med våben i hånd, kan derfor let forstås, og da i året 1529 den kongelige tilladelse til at nedrive alle byens kirker med undtagelse af Domkirken, Sortebrødre og Gråbrødre kirker, samt til at benytte klostrene blev bekendt, har det sikkert vakt glæde og store forhåbninger hos de sejrende borgere.

Der er intet, der tyder på, at den jyske adel i middelalderen har været særlig knyttet til Viborg. Den møder selvfølgelig ved hyldinger, kongevalg og herredage, ved landsting, og når det adelige opbud på kongens befaling stiller til mønstring. Men den synes ikke at have lagt nogen vægt på at besidde gårde og ejendomme i byen, og når den gav møde dér, kunne den altid finde husrum hos sine standsfæller, der som bisper og høje prælater sad inde med stadens prægtigste og rigest udstyrede boliger. Men henimod middelalderens slutning, i de bevægede år, da adelen rejste sig mod kongemagten under Christian II, og efter Frederik Is død, da reformationen, borger- og bondestandens oprør og udenlandske magters indgriben i landets forhold truede alle hidtil bestående samfundsforhold med undergang, slutter adelen sig sammen og vælger 1534 Viborg til mødested for sine årlige forsamlinger St. Jørgensdag den 23. april, hvor alle indbyrdes trætter skulle forliges ved overenskomst eller afgøres ved rigsrådets dom. 1552 bestemte adelen, at mødet skulle afholdes hver Trinitatis søndag, og da også St. Mauritii dag den 22. september var fastsat som mødedag for adelen, og landstings og snapstings afholdelse ligeledes gav anledning til, at talrige adelsmænd indfandt sig i Viborg, følte snart nødvendigheden af, at adelen fik sine faste boliger dér, især da nu dens gejstlige standsfæller havde måttet vige pladsen for den nye kirkes borgerlig fødte mænd.

Den omvæltning i ejendomsforholdene, som bise- og klostergodsets inddragelse under kronen havde til følge, og bestemmelsen om, at adelen havde ret til at få det gods tilbage, som dens forfædre havde skænket til kirken til opretholdelsen af sjælemesser, bidrog mægtig til at skaffe adelen den økonomisk begunstigede stilling, som den i løbet af det

16. århundrede erhvervede sig. Hertil hørte også, at den – selv om den ingenlunde ophørte at leve sit egentlige liv på sine godser og gårde – søgte ind til byerne og da særlig til dem, hvorhen møder og forretninger kaldte den. Ligesom Odense i løbet af kort tid modtog en hel invasion af den fynske adel, således blev Viborg efter 1536 genstand for en lignende invasion af den jyske adel. Hvis en meddelelse om, at der ved den store ildebrand, som overgik byen 1567, gik ikke mindre end 100 adelsgårde op i luer, var rigtig bekræftet, ville den vise, hvilket omfang den adelige bebyggelse havde taget allerede dengang. Men, som det senere skal vises, kan denne efterretning aldeles ikke bringes i samklang med faktiske lokale forhold. At bebyggelsen imidlertid har været ret betydelig allerede da, fremgår af de forholdsregler, der kort efter blev taget, for at gøre adelen opholdet i Viborg så festlig som muligt.

Fra gammel tid holdtes landstinget under åben himmel »inden fire stokke« (bænke), som det hedder. Men i året 1552 gav kongen St. Hans kirke ved St. Hans kloster i Viborg til et domhus for Viborg landsting, for at ikke »breve eller andet hvad de have med at fare skulle af regn, sne eller Guds vejrlig forkommes«. Sytten år efter fik også Fyns landsting sit domhus, ligesom Ringsted landsting vistnok endnu tidligere end Jylland og Fyn havde fået tag over hovedet ved at indlogeres i St. Bents kirkes nordøstre udbygning. Samme år som Viborg landsting fik sit domhus, klagede borgerne over, at mange gårde i byen blev solgt eller pantsatte til folk, som hverken selv boede der eller lejede dem ud til andre, så at disse gårde hverken svarede skat eller anden tyngelse til kronen eller byen. Kongen befalede derfor, at sådanne købte eller pantsatte borgergårde skulle besættes med folk, som yder skat til kongen og byen. Det er de samme klager, som borgerne i middelalderen rejste imod gejstligheden; nu gjaldt de utvivlsomt adelen, som jo kun sjældent i længere tid fandt det passende at leje dem ud til borgerne. Det kongelige påbud har dog haft sin virkning, thi senere lejedes de til de adelige gårde hørende boder ud til handelsmænd, og det er ikke uden eksempel, at man også

har haft folk boende på gården med det særlige hverv at tilse den i ejerens fraværelse. At de ovenfor omtalte 100 afbrændte adelsgårde skulle have ligget i Ridderstrædet er imidlertid umuligt allerede på grund af dette strædes lidenhed. Og da man endelig i året 1683 lod optage en grundtakst over Viborgs gårde, viser det sig da også, at den adelige bebyggelse må søges i byens hovedgader.

I slutningen af det 16. og den første halvdel af 17. århundrede lige til statsforandringen 1660 sammenkaldtes provinsernes adelskab uafsladelig til regerings- og standsforsamlinger. Odense og Viborg var da altid mødestederne, og for Jyllands vedkommende var disse sammenkomster som oftest knyttede til landstingsmøderne. Trangen til at knytte disse sammen endnu fastere blev imødekommet af kong Frederik II, da han i året 1576 skænkede den gamle bisperesidens til et domhus for landstinget og *et forsamlingshus for den jyske adel*. Den blev derefter kaldt *adelens gård*, og fra dens istandsættelse og indretning til brug såvel til domstue som til adelens selskabelige sammenkomster skriver sig en ny æra for byen og standen. For denne sidste havde det den største betydning at have et fælles samlingssted til forhandling af dens indbyrdes anliggender og til afholdelse af fester. Disse sammenkomster, hvor ofte hundreder af adelsmænd med deres hustruer, sønner og døtre gav møde, egnede sig ypperligt til at afslutte trolovelser, fejre bryllupper, ja vel også til at samles i den gamle domkirke til standsfællers begravelser. I det 17. århundrede var endnu Viborg domkirke det sted, hvor højadelen opførte pragtfulde epitafier og gravmonumenter over standens høvdinge, og i adelsgårdens riddersal slyngede en frise sig rundt omkring loftet, i hvilken navnene og våbnene for de brudepar, hvis bryllup her havde fundet sted, var anbragt. Da domhuset og adelsgården senere 1639 flyttedes til Marieklostret på domkirkens nordside, overførtes navne- og våbenfrisen hertil, og i disse nye og langt anseeligere omgivelser, end den gamle bisperesidens havde kunnet byde, genoptoges sammenkomster og fester, så vidt de urolige krigsforhold under Christian IV og Frederik III tilod det. Ofte var her hundrede adelsmænd forsamlede. I den

gamle bisperesidens' stalde kunne over 300 heste finde plads, og i adelsgårdens køkken brasede stegene på spiddene, mens ungdommen dansede i riddersalen og de gamle adstadiige adelsdamer og herrer så til. I huset var der også indrettet værelser til beboelser, som lejedes ud til gæsterne, og hvis indtægt anvendtes til gårdens vedligeholdelse.

For byens vedkommende var adelsmøderne – selvsagt – en kilde til velstandens forøgelse, og utvivlsomt også til sædernes forfinelse. Mangen købmand indrettede sit hus og hjem efter de krav, som adelsmænd stillede, når de indlogerede sig i borgernes huse. Men frem for alt var pengeomsætningen af den største betydning for byens befolkning, og den blev det i endnu højere grad, da statsomvæltningen 1660 gjorde ende på adelens eneret til at købe jordegods af sine standsfæller.

Men med statsforandringen 1660 fulgte også ophævelsen af adelens ret til afholdelsen af standsmøder, og for Viborgs vedkommende betød dette en uhyre tilbagegang. De talrige sammenkomster med deres forretninger og fester ophørte med ét slag. Selv på landstingsmøderne viste adelsmændene sig kun sjælden, fogder og prokuratorer lod de afgøre deres retssager, og kun på snapstinget samledes endnu adelige, som ville stifte lån, sælge eller pantsætte deres ejendomme. Landstingsprotokollerne viser, at de viborgske handelsmænd forstod at udnytte adelens vanskelige pekuniære stilling. Mange godser gik fra adelens hænder over til de rige købmænd, som med en assessortitel, justitsråds eller etatsråds rang tog de gamle herregårde i besiddelse. Men for byens velstand i det hele var adelens fjernelse et tab, som ikke kunne erstattes.

Mærkeligt nok er der ikke mange vidnesbyrd om, at de adelige ejendomme i Viborg gik over på borgerlige hænder før branden 1726. Årsagen hertil var sikkert nok den, at disse gårde efter 1660 benyttedes som en slags aftægtsgårde for adelsmænd, for hvem det var gået til agters, og for adelige enker og jomfruer. Om disse forhold skal der gives oplysning i en særskilt lille afhandling, men det er så heldigt, at den i året 1683 på kongelig befaling affattede grundtakst

er bevaret, og på grundlag af den kan der gives en nøjagtig fremstilling af omfanget af adelens bosættelse i Viborg, dens ejendommes beliggenhed og disses værdi.

Det er muligt, at adelen i tidsrummet efter 1660 har måttet skille sig ved nogle af sine gårde, men grundtaksten viser, at endnu 1683 havde rige og mægtige adelsslægter deres familiegårde i Viborg. Vel må man ikke forestille sig *flertallet* af disse gårde som noget i retning af palæer eller endog store købmandsgårde. De var jo kun beregnede på kortvarige ophold i byen og – som tidligere bemærket – jævnlige udlejede til borgere, der førte tilsyn med bygningerne og deres udstyr. Ja, der var endog mange, der skaffede sig yderligere indtægt af gårdene ved opførelsen af lejeboder eller butikker, der, da gårdene ofte strakte sig lige fra hovedgaden til de bagved liggende stræder, opførtes ud til disse og således ikke generede hovedfacaden og indkørslen til hovedbygningen. Ejler Rønnows gård er en sådan typisk adelsgård fra det 16. og 17. århundrede. Men der fandtes dog iblandt dem flere store velbyggede stenhuse, som hidrørte fra katolicismens tid og havde været i gejstlighedens besiddelse. Nogle er endnu bevarede og regnes til Viborgs stateligste og interessanteste bygninger.

Det var byens store hovedåre, Sct. Mathiasgade og særlig dens østre ende, der optoges af adelsgårde. Denne gade strækker sig fra øst til vest gennem hele byen, og på dens nordside fra Skolebakken til Hjultorvet finder man i næsten uafbrudt rækkefølge de gamle adelsslægter bosatte. Ved Skolebakken lå Iver Vinds og Sten Billes gårde; op til dem grænsede Thomas (dvs. Tønne) Juels gård på vestre side af den *gamle* latinske skole. Den strakte sig med bagsiden lige til Domkirkegården. Længere mod vest på hjørnet af Sct. Mogensgade og Mathiasgade lå Mogens Sehesteds gård med ikke mindre end 3 boder. Op til den stødte fru Ingeborg Krabbes gård, til denne igen jomfru Sophie Amalie Friis' ligeledes anselige gård. Dernæst fulgte en statelig købmandsgård, tilhørende Klaus Sidenborgs enke, hvis datter var gift med Oluf Krabbe, samt domprovst Tranes residens, og derefter endelig to store adelsgårde, tilhørende Malte Sehested

og slægten Rosenkrans. Den sidstnævnte gård er noksom bekendt. Det var den smukke bygning på hjørnet af Mikkelsgade og Mathiasgade, som gik under navnet af Budolfi Kloster, og hvis smukke middelalderlige facade på ny kom for dagen, da bygningen for nogle år siden blev nedrevet, og man såvel i Viborg som fra Nationalmuseets side forgæves bestræbte sig for at få facaden bevaret.

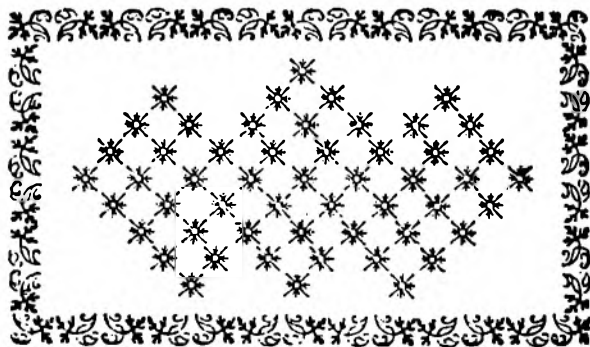
På den søndre side af Sct. Mathiasgade lige over for Thomas (Tønne) Juels og Mogens Sehesteds gårde havde Sivert Brockenhuus og Jørgen Scheel Due deres residenser. Den sidstnævnte gård lå på hjørnet af det såkaldte Mageløs Stræde, der var opkaldt efter den berømte bygning, der optog hele strædets vestside og på grund af sit – efter datidens begreb imponerende ydre – havde fået navnet »Mageløs«. Her havde den berømte kejserlige general Strozzi 1626 opslået sit hovedkvarter. – På den søndre side af Mathiasgade afsluttedes adelsgårdene med Erik Rosenkrans' anselige gård. Til alle disse gårde hørte haver, og, som allerede bemærket, førtes de helt igennem gadekarreen til de bagved liggende stræder og for enkeltes vedkommende til Domkirkegården.

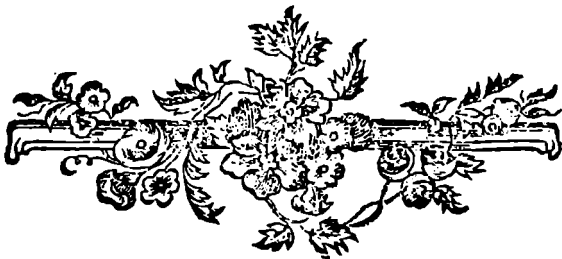
Et andet centrum for adelsbeboelse var Store og Lille Sct. Hansgade. På Store Sct. Hansgades vestside lå to mægtige gårde: admiralen Korfitz Ulfeldts 63 bindinger store bindingsværksbygning og Enevold Kruses 51 bindingsfag store gård. De synes begge at have været i forfalden tilstand. I Lille Sct. Hansgade ned imod Sct. Mogensgade lå følgende adelsgårde: Verner Parsbergs (28 bindinger), Valdemar Daas (8 bindinger) og Helle Urnes (39 bindinger).

I den smukke Sct. Mogensgade var der kun få adelige slægtsgårde: Oberst Friis' anselige stenhus (nu kaldet Hauchs gård), Claus Dyres på hjørnet af Ellen Kistrups Gyde, samt Tage Høgs og Henrik Rantzaus små gårde. Ved Gammeltorv og Domkirkegården lå to anselige gårde: Excellencen, stiftamtmand Christen Skeels gård med udkørsel både til Gammel Torv og Ny Torv (den gamle latinskoles grund), og landsdommer Peder Lerches 69 bindinger store hus nord for domkirken, samt endelig Kjeld Krags og Aksel Sehesteds gårde ved selve Domkirkegården.

Spredt liggende adelsgårde nævnes dels på Hjultorvet, hvor Helle Gyldenstjerne boede, dels i Bradpande, hvor Valdemar Skram havde en gård, som han senere måtte udlægge til de fattige, samt endelig den endnu bevarede meget anseelige stiftsprovstegård, som tilhørte slægten Juel og formentlig oprindelig har været sæde for gejstlige medlemmer af denne slægt, som i middelalderen beklædte høje embeder i kirken. Efter Ove Juels død beboede hans enke, Elisabeth Parsberg, ovennævnte Helle Gyldenstjernes datter, gården lige til 1726. Også denne skønne bygning stammer ligesom Budolfi Klostergård fra middelalderen og er med sine smukke takkede gavle og sin røde murstensfacade Viborgs prydligste verdslige mindesmærke fra ældre tid.

Gennemsnitlig hører disse gårde til de højt takserede gårde i Viborg. Kun de rige købmænds huse på Nytorv og Gammeltorv og i Sct. Mathiasgade vurderes endnu højere. Men de berømte slægtsnavne og gårdenes talrigheid vidner om, at adelen endnu følte sig knyttet til den gamle stad ved de traditionelle bånd, som kirken, skolen og landstinget og ikke mindst snapstinget holdt ved lige. Om disses betydning vil den følgende afhandling give oplysning.





VIII.

ADELIGT ENKESÆDE I VIBORG 1683–1726

Som en efterklang fra hin tid, da Viborg var samlingsstedet for den jyske adel og dens damer, residerede endnu længe efter enevoldsmagtens indførelse fornemme adels-enker og forældreløse jomfruer i de gårde, der havde huset deres forældre i disses glans og vælde. Rugende over de gamle stolte minder fra festernes og bryllupsgildernes tid i den store adelsgård, i en vis fjernhed fra den rige borgerstand, der nu også begyndte at antage patriciske miner og i alt fald holdt mangen adelsmand og godsejer fast i gyldne lænker, søgte den lille kreds af højvelbårne fruer og jomfruer kun samkvem med den høje gejstlighed og dommerstand. Under domkirkens hvælvinger sad de tavse og andagtsfulde hver søndag og påhørte de alenlange prædikener og den yderst tarvelige musik, måske nynnende med, når en herlig Kingosk salme eller en Tychonius' åndløse sang intoneredes fra skolepeblingerne på orgelpulpitoret. Lige indtil 1726, da ilden ødelagde kirkerne og deres egne gårde, finder vi denne reminiscens fra fortiden bevaret i Viborg. Den bidrog sit til, at byen ikke fuldstændig unddroges samkvem med de slægter, som disse damer repræsenterede. Jævnlig så man de adelige karosser og chaiser fra herregårdene holde uden for de gamle damers gårde. Mænd og kvinder af slægten aflagde deres skyldige visitter hos de gamle ærværdigheder, og når snapstingstiden nærmede sig, fyldtes også deres huse med den

glade ungdom, der skulle nyde snapstingets mange tillokkelser. Om sommeren færdedes de på slægtsgårdene, og mangen adelsdame fandt vistnok en trøst ved at tilbringe sine sidste dage i sin nærmeste slægts hjem, som engang havde været deres og gemte erindringer om sorger og glæder. Og når så døden var indtrådt, indfandt sig straks den værdige skifterets medlemmer, iførte de ærefrygtindgydende parykker, og medbringende retten protokoller, signeter og lak. Så blev hele bohavet optegnet, registreret og vurderet i den afdødes nærmeste slægts nærværelse. Seglet blev sat på skabe, kister, chatoller og stuedøre, at alt kunne forblive i urørt stand i de 30 dage, efter hvilken tid boet skulle opgøres, og fordelingen af dets indhold mellem arvingerne foretages. Af disse bøger, førte med stor nøjagtighed, lærer vi de ydre forhold at kende, hvorunder de gamle adelsdamer har levet, og formår undertiden at trænge ind i deres huslige liv, og lære deres interesser og deres virksomheder at kende.

Så godt som alle de større jyske adelsslægter findes repræsenterede i denne udvalgte kreds af adelige damer.

De havde besat slægternes gamle gårde, de var, om ikke rige, så dog således stillede, at de ikke som den bekendte Christence Kruckow, der blev brændt for trolddom i Ålborg, behøvede selv at feje rendestenen uden for deres huse. Tværtimod viser optegnelserne i deres boer, at om de end ofte kun beboede nogle få værelser i deres rummelige gårde, så var disse efter tidens fordringer vel møblerede. Deres klædedragt var naturlig tilpasset efter deres alder, men den var rigelig og god, og for enkelte damers vedkommende endog præget af en gammeldags luksus. Der fandtes for det meste et stort køkkenbohove, som tyder på, at deres fordringer til bordets glæder kunne tilfredsstilles. Ofte holdt de flere tjenestefolk, ja, enkelte var endog således stillede, at de havde karosser og heste og ejede stykker af bymarken, hvor de holdt kvæg på græs. Viborg kunne således nok udøve en vis tiltrækningskraft i social henseende, og det er da heller ikke uden eksempel, at adelige damer købte gårde i Viborg og bosatte sig her, skønt de endnu var i besiddelse af deres gamle slægtsgårde på landet. Der dannede sig her et lille sam-

fund, som trofast bevarede traditionerne og med levende interesse fulgte slægternes mere bevægede liv i den store verden.

I mere end en menneskealder gav denne lille sluttede kreds byen Viborg et præg af fornemhed, der først forsvandt, da branden 1726 lagde alle de gamle hjem øde, og ingen ønskede at kalde dem til live igen. Til denne kreds hørte medlemmer af slægterne Frijs, Parsberg, Lykke, Høg, Kaas, Krabbe, Krag, Juel Ryssensten, Reedtz, Daa, Dyre, Rodsten, Bille, Gyldenstjerne, Rosenkrantz, Grubbe, Sehested. Mange af disse damer var enker efter officerer, der var faldet i kampene i Flandern, hvor de havde gjort tjeneste i de danske hjælpekorps på fransk side. Andre, særlig ugifte damer, var flyttede til Viborg på grund af opløsning af fædrenehjemmet eller af andre os ubekendte grunde. De boede næsten alle i Mathiasgades østlige ende, ved Domkirkegården eller i Sct. Hansgade. Vi kender intet til den selskabelige omgang inden for kredsen, men tør jo nok antage, at den har været ret livlig, selv om formuesomstændighederne ikke har tilladt større festlige sammenkomster. I de smukke haver, som lå bagved gårdene eller strakte sig ned ad den maleriske skrænt ved Viborg sø, har kaffeselskaberne floreret, tidens yndede form for samværet, der var trådt i stedet for tidligere tiders likør- og luttendranks visitter, som ofte – efter Holbergs sigende – endte med en lille rus. At de adelige damer, når de viste sig på Viborgs gader i visittiden, ikke ville stå tilbage for de rige og »højfornemme« købmænds hustruer og døtre, siger sig selv, og for de yngres vedkommende fremgår dette klart af fortegnelsen over oberstløjtnant Christian Kruses hustru, friherreinde Christiane Susanne Juel Ryssenstens efterladte garderobe. Skønt både hun og manden sad i gæld til op over ørerne, og skønt friherreinden havde pantsat sine bedste dragter: sin brudekjole til magister Treschow og til højjærværdige biskop Trelund en gyldenstykkets kjole, rigt besat med guldgaluner, som skrædder Peder Jacobsen vurderede til 50 rdlr. (dvs. 5–600 kr.), kunne hun dog efterlade sig upantsat en rød damaskes manto og skørt med guldblommer vurderet til 24 rdlr., en

grå damaskes nedhængende kjole med guldblommer, en hvid moirés klædning, bestående af adriene og skørt, garneret med rødt fløj, broderet med sølv og guld og underforet med kartuns lærred, en sort blommet moiré dragt, en hvid silkeadriene og skørt, stukket og broderet med silkeblomster, garneret med grøn taft, et sort fløjls skærf med »contellier«, en blå sølvmoirées nedhængende kjole med hvid sølvsmors garnering; desuden forskellige gammeldags flasketrøjer, silke- og ostindiske trøjer, kjoler, skorter, korsetter, »fabler« (jfr. Holbergs »Falbelader«), sætter og fontanger.

Men selvfølgelig var ikke alle så rigt udstyret som denne dame, der var datter af den rige Christian Juel, baron af Ryssensten, som døde 1689 i Dublin som chef for et dansk rytterregiment. Moderen havde giftet sig igen med den berømte generalmajor Gregers Daa på Hald, der faldt 1712 i slaget ved Gadebusch. I hendes hjem på Hald havde hun 1711 født sin ældste datter. Efter forældrenes død og oberst Kruses afskedigelse var de flyttet til Viborg, hvor de boede til leje i en gård i Sct. Hansgade og førte et stort hus. – Men, som sagt, der var andre damer, der trods velhavenhed ikke synes at have sat pris på kostbare klæder og smykker. Eksempelvis kan nævnes jomfru Agathe Dyre, hvis garderobe kun bestod af en brun atlaskes kjole med røde bånd, en brun gulblommet kjole med hvid atlask under, en sort krepes kjole, et sort fløjls skærf med hvide »fabler«, en brun gulblommet kåbe, en rød fløjlskåbe, et sæt med sorte og hvide bånd og kniplinger, rejsekyse m. m. Men hun efterlod sig også en pæn lille formue, dvs. 2500 rdlr. (i vore dage ca. 30.000 kr.), og hun ejede selv en gård på hjørnet af Mathiasgade og Ridderstræde, som gik i arv til hendes slægtning fru Anne Dyre, enke efter oberstløjtnant Gabriel Grubbe til Tvis kloster, der var faldet i Ungarn og blevet begravet i Gross Wardein.

Til de mest fremtrædende damer i denne kreds hørte fru Jytte Krag, enke efter Aksel Sehested til Tim og Nøragergård. Hendes far var den bekendte jurist og landsdommer i Sjælland, Kjeld Krag til Trudsholm. Efter ham havde hun arvet historiske og genealogiske interesser, hvad der fremgår af det righoldige bibliotek, hun efterlod sig. Hun og manden

havde boet på Rekkergård i Bølling herred, der var reduceret til en bondegård og ødelagt af sandflugt. Herfra var ægteparret flyttet til Viborg, hvor Axel Sehested døde og efterlod hustru og 3 sønner, Tønne, Kjeld Krag og Iver Nicolai. Hun boede i Sehestedernes slægtsgård på hjørnet af Mathias- og Mogensgade, hvor nu rektors have med det bekendte hjørnelysthus er beliggende. I denne store to etagers velbyggede gård beboede hun kun nogle få værelser, men til gengæld var disse rigt og hyggeligt udstyrede. De giver et billede af et lille adeligt enkesæde, og fortjener derfor at skildres, så vidt som inventarfortegnelsen tillader det. I dagligstuen stod 7 høje mandsstole, overtrukket med sort bay, to ligeledes med bay overtrukne høje lænestole, tre lave lænestole, et clavicordium, en ramme til at sy i og et knytte træ. Over kaminen, til hvilken hørte et messing fyrbækken til at varme fødderne på og ildklemmer, var anbragt et nature morte maleri, forestillende hummer, fisk og vildt. Desuden fandtes en tabulet (et lille ovalt bord) og hendes bibliotek. Som minder fra hendes husbonds tid var ophængt på væggen noget gammelt hestetøj til fire heste, en del pibestobe, en indiansk tobakspibe og to »rakter«.

Storstuen var møbleret efter en større målestok. Et stort ibenholt skab var opstillet langs væggen, og oven på det var anbragt 11 stk. kinesisk porcelæn. Et stort spejl med sort ibenholt ramme smykkede væggen. Et overmåde rigt udvalg af høje og lave lænestole betrukket enten med syet tøj (broderi) eller med læder, flere rigt udskårne kister og skrin fuldstændiggjorde det egentlige møblement. Men desuden fandtes anbragt store tinfade og tintallerkener, saltsikkener og vaser, mens det øvrige bohav var gemt i det forseglede chatol, i skabe, kister og skrin. Det findes desværre ikke registreret, da alle gemmer blev forseglede, og møblerne bragt ned i »Gjedsteds kammer«, sandsynligvis den borgermand, som havde bolig i gården og tilså den. Hvad der fandtes i sovekammer, spisekammer, køkken, og i de mange andre værelser, huset indeholdt, findes ikke optegnet. Fruen døde i september 1712 på Nørlund, som ejedes af hendes svoger Gyde

Parsberg, og hvor hun formodentlig har opholdt sig i sommertiden.

Ligesom det smukke bohavet vidner om hygge og kultur, således vidner biblioteket om hendes åndelige interesser. Det er, mærkeligt nok, registreret så godt som fuldstændigt, selv om registratoren undertiden er gået ret summarisk til værks ved at sammenkoble en del mindre bøger under den også fra nutidskataloger bekendte betegnelse: En del gamle og uindbundne bøger, 6 bøger, 4, 5, 3 dito, 9 små bøger etc. Men det væsentlige er indført, og iblandt disse findes angivet to »våbenbøger«, som tyder hen på, at også hun som så mange af datidens adelsdamer har sysselsat sig med genealogiske studier. Hun ejer Fasti Danici Olai Wormii, Albert Krantz's Krønike, Saxo Grammaticus, Arild Hvitfeldts Krønike, Kong Valdemars skrevne lov, Macchiavelli Krigskunst på tysk, Frederik II's Ligprædiken, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed, Henrik Smidts Lægebog, gamle rejsebøger, bøger med kobberstik, italienske, tyske og hollandske værker, postiller, ordbøger og endelig en »Destillerbog«, hvorved formodentlig skal forstås en anvisning på, hvorledes man destillerede guld.

Imidlertid synes det som om, den gamle dames pengesager i de sidste år af hendes liv har været noget derangede. Hun har nemlig den 30. april 1711 pantsat for 131 rdlr. i kroner til Viborgs rigeste borger, Hans Pedersen Bødker, sit begravelsessted i Domkirken. Har hun været i nød og trang, eller har hun ikke ønsket at stedes til hvile i sine forfædres, Kragernes gamle begravelse i domkirken. Sikkert er det, at Hans Pedersen Bødker, som døde 1713, blev bisat i Kragernes familiekapel. Fru Jytte Krag's sønner Kjeld Krag og Iver Nicolai Sehested var begge knyttede til Viborg. Men da Sehestedernes gård brændte 1726, blev den ikke genopført. Grunden solgtes til borgmester Rafn, i hvis bo den vurderedes til 3 rdlr. Sic transit gloria mundi!

En dame, hvis navn i lange tider har været, ja, endnu den dag i dag er, knyttet til en af Viborgs skønneste middelalderlige bygninger, stiftsprovstegården, var fru Lisbet Parsberg, enke efter major Jørgen Høeg til Skjærso. Hendes far var

Niels Parsberg til Lynderup og Eskjær, moderen var Helle Gyldenstjerne til Restrup. Hun var søster til de to bekendte brødre, Holger Parsberg til Eskjær, der var gift med Beate Ingeborg Moth i dennes tredje ægteskab, søster til Sophie Moth, grevinden af Samsø, og til bispinde Glud i Viborg – og oberst Verner Parsberg til Eskjær, Skivehus og Bidstrup, der var gift med Christine Barbara Johansdatter Rantzau, og ejede en stor velmøbleret gård i Viborg. Efter sin husbonds død måtte hun overlade sin part i Skjærso hovedgård til kreditorerne i boet 1679, og flyttede derefter til Viborg, hvor hun boede i moderens gård på Hjultorvet. Fru Helle boede selv i en bondegård i S. Thise sogn i Nørre Herred Salling, men efter hendes død arvede fru Lisbets børn en part i gården på Hjultorvet samt 2 sølvlysestager, der vejede 76 lod, en forgyldt sølvkande på 47 lod, en safir ring, vurderet til 20 rdlr., m. m., deriblandt meget tvivlsomme gældsfordringer hos fru Sophie Reedtz og Mourids Smed i Viborg. Hun solgte derefter børnenes arv, og for de indkomne midler købte hun af Christian Juel, friherre til Ryssensten, 18. marts 1689 den gård, der kom til at bære hendes navn gennem tiderne. Den beskrives som liggende »næst østen for Mag. Christen Eriksens have og ejendom, med sønder- og østersiden til Adelgaden, og er et hjørneplads tværs over for Lonis Kilde og Sortebrødre Kirkes have, med sin tilhørende ind- og udkørsel, med al den påstående bygning, gårds- og haverum og alt hvad derudi findes nagelfast og andet løsøre som findes i værelserne for 90 rdlr.« Børnenes værge, Holger Parsberg, forlangte og fik på deres vegne prioritet i gården for de midler, hun af deres arv havde anvendt på købet.

Den ringe købesum viser, til hvor ringe værdi ejendommene i slutningen af århundredet ansloges i Viborg. Men fru Lisbet havde heller ikke synderlige midler til at føre et standsmæssigt hus. På selvangivelseslisten 1714 har hun – med gammeldags og rystende håndskrift – skrevet: »Haver aldeles ingen næring helder brug, men jeg lever af hves mine gode venner meddeler mig til min underholdning, som alle er bevidst.« Hun havde dog den glæde at se sine to børn, Anna og Niels Høg, gifte med to velstillede søskende: Kaptajn

Ove Gedde til Dalsgård og Dorthe Gedde, der ligeledes skrev sig til Dalsgård. Niels Høg var kaptajn i flåden, men måtte tage sin afsked på grund af sygdom og flyttede så til Viborg. Også han klager i mandtalslisten over sine slette kår: »Jeg underskrevne har tjent Hs. kgl. Maytt ved militien udi nogle og tyve år, og formedelst svaghed har nødtes til at tage mit afsked, og haver hverken næring eller brug, og ikke uden ganske lidet at leve af både til husleje og anden nødtørftighed, så jeg ikke nogen år med min ganske ringe husholdning kan udkomme, som vel alle er bevidst.«

Nu kan man vel nok gå ud fra, at alle selvangivere klager og jamrer i høje toner over deres mangel på evne til at betale skat. Men både hvad de her nævnte adelige personer og andre angår, kan det ikke betvivles, at deres kår har været overmåde ringe. Således måtte den – oprindelig rige – officer, Erik Kruse til Grubbesholm og Nærkjærgård, 1687 ansøge kongen om en pension på 2 rdlr. ugentlig. Han fik 1 rdlr., og transporterede straks 1688 sin årsindtægt 52 rdlr. til »velfornemme mand Christen Pedersen Lyngbye for sin kost og ophold at annamme«. 5 år før boede han endnu i en statelig gård på Vestergade. Men som det gik ham, er det gået de fleste af de adelsmænd, som, ruinerede og hjælpeløse, flyttede til Viborg. Damerne synes det at være gået meget bedre. For blot at nævne et par navne, skal her anføres de tre jomfruer Lykke fra Grinderslev kloster. De købte 1697 borgmester Bøgvads anselige gård i Mathiasgade ved siden af Erik Rosenkranses gård. I denne sidste boede jomfru Pernille Rosenkrans, datter af Mogens Rosenkrans til Glimminge, Langtind og Kjærgårdsholm. Jomfru Pernille skriver i mandtalslisten 1714: »Jeg underskrevne bor her i Viborg og haver ingen næring eller brug, men lever af den ringe del, jeg haver arvet efter mine forældre.« Hun synes at have været en meget fortræffelig dame, hvad følgende brev af 17. april 1721 til borgmester og råd vidner om.

»Eftersom jeg tid efter anden haver lånt salig Bertel Johansen Kjerulff penge til at købe sølv for, når han trængte, og han der imidlertid haver haft mit arbejde, hvorudi jeg haver fundet hans oprigtighed, har derfor ikke villet æng-

ste ham over evne.« Da imidlertid hans bo nu er under behandling, begærer hun, at hans gæld til hende, i alt 43 sl. daler, må blive betalt.

Af en hel anden kaliber var den ovenfor omtalte jomfru Agathe Dyre. Hun besad et betydeligt forretningstalent og anvendte derfor sine midler til at låne penge ud imod pant i løsøre til fornemme og ringe folk, og imod ugentlig rentebetaling. Dette besørgedes af hendes tjenestepige, der førte nøjagtigt regnskab og sørgede for, at renterne blev inddrevet ugevis. Til belønning udstedte hun et gavebrev til pigen, undertegnet af selve hans højærværdighed biskoppen og af skolens rektor, på en gård i Sct. Mathiasgade, som hun havde købt for 240 rdlr. De 40 rdlr. skulle hun dog udbetale jomfru Agathes arvinger, hvilken bestemmelse naturligvis blev udnyttet af disse til at presse pigen for et endnu større beløb, hvis hun ville have skøde på gården; efter en livlig prutten lykkedes det parterne at blive enige, og den dygtige pige kom i besiddelse af gården.

Endnu skal kun omtales enken efter den noksom bekendte oberst Frands Juel, Johanne Sophie Kaas. Hendes udmærkede ægtefælle havde været chef for regimentet Joul Danois og deltaget med stor hæder i de fransk-engelske krige. Efter hans død ca. 1711 flyttede hun til Viborg, hvor hun levede indtil 1722 sammen med sin datter Elisabeth Cathrine. Hendes to sønner var døde 1706 og 1712, og to døtre indskrevet i Roskilde kloster, den yngste Birthe Sophie opholdt sig i København. Ved efterretningen om deres mors alvorlige sygdom skriver søstrene deltagende og kærlige breve til hjemmet i Viborg:

Hjerte kære søster.

Jeg haver bekommet din skrivelse og set deraf med stor bedrøvelse, min gode moder at være så svag. Du fortrøste mig vel i slutningen af det brev, det lod sig anse til nogen bedring, hvilket om så er, var en stor nåde af Gud mod os, om han behagede endnu i nogen år at unde os så dydig og kær en moder, mens ifald, som Gud nådelig forbyde, nogen dødsfald skulle påkomme, må du, hjerte søster, gerne i alle ting gøre og lade hvad du selv for godt befinder, hvormed

jeg i alle måder vil være fornøjet, og håber jeg denne min skrivelse kan være dig nok indtil vi kan få kongelig tilladelse at må dele og skifte imellem os selv indbyrdes, hvorom vi så snart muligt er vil gøre ansøgning. Imidlertid jeg håber ingen gør dig nogen fortræd, som sorgen desforuden er stor, og altfor stor, om jeg så turde skrive, om vi samtlig skulle være så ulykkelig og miste vores kære moder. Bekymring til-lader mig ej at skrive mere denne gang. Jeg slutter derfor og forbliver hjerte søster din trofaste

Søster til døden
K(aren) Juel.

A Mademoiselle Elisabeth Cathrine de Juel
à Wiborg.

Roeskilde d. 15. Febr. 1722.

Fra søsteren i København indløb følgende brev:

Tres chere soeur

Jeg kan tænke du længes efter brev fra mig lige så vel som jeg fra dig, og ville jeg i forgår med én af vore laqvajer som har fået en bestilling og rejste over at stille lidet ordre skrevet dig til og skikket dig det brev under vores og vore kurators hænder; men som baron Gersdorff som kurator på min søsters vegne endnu er på landet, kunne det ej ske; tilmed var vi her i stor allarm over grev Larvig, som lå imellem liv og død, og alle doktors håb var ude, nu Gud være æret er forandret, så han er uden fare. Jeg håber Gud gør det og bedre med mama. Hvad sig møblerne angår, som du skriver om, da kan du hjerte søster tænke jeg aldrig har eller vil være noget imod mamas vilje, mens under dig det gjerne. Jeg er og forsikret i alle måder, (at du) gør hvad der kan være på vores fælles bedste etc. B. S. Juel (Birgitte Sofie)

d. 28. febr.

A Mademoiselle Elisabeth Cathrine Juel
à Viborg.

Fru Johanne døde den 4. marts 1722, og 4. april overlader søstrene jomfru Elisabeth moderens efterladenskaber. De to breve giver gennem deres tone og indhold et lille begreb om, at der, ligesom nu, levedes et mere indadvendt liv i provin-

staden end i hovedstaden, i hvilken sidste dagens begivenheder (grev Danneskjold-Laurvigs sygdom) spiller en alt andet overvejende rolle.

Spørger vi nu til slut: Hvad er det, der har givet livet i Viborg en stærk tiltrækningskraft, da ligger svaret nær. Her har der været rolige og fremfor alt billige livsforhold. Man kunne komme igennem med små midler. Men dernæst frembød det kirkelige liv med den nære omgang med høje gejstlige og med lærde og dannede skolemænd en rig kilde til belæring efter datidens åndelige vilkår. Her var også en velhavende, ja endog rig borgerstand, der fra gammel tid var vant til at betragte adelig stand og vilkår med ærbødighed og hensynsfuldhed. Og endelig har Viborg i den tid frembudt et rigt stof til – om man så tør sige – selskabelig underholdning. Her havnede sådanne mærkelige personer som Valdemar Daa til Borreby og Hesselager, der, som man sagde, havde »destilleret« 3 herregårde under sine bestræbelser for at destillere guld; her havnede også den brave Otto Frijs, nær slægtning af de rige Frijs fra Boller og Frijsenborg, som havde sat alt over styr, men i tillid til sine rige slægtnings godgørenhed havde opkaldt sine mange børn efter dem. Og her spadserede den stakkels Valdemar Skram, der havde måttet overlade sit eneste gods, den lille gård i Brapande, til de fattige i Viborg. Også familien Bille havde repræsentanter i Jyllands gamle hovedstad. Her levede i mange år den dygtige og retsindige kaptajn Jens Bille, søn af Sten Andersen Bille, mens hans søster Birgitte Bille havde indgået ægteskab med Jens Simonsen på Sødal, og senere med Ove Mangor. Også hun ejede en gård, der stødte op til Lisbet Parsbergs.

Men fra Tjele, Grubbernes, Dyrers og Levetzauers gård, strømmede dog begivenhederne ustandseligt ind over Viborg i en målestok, som måtte sætte de adelige hjerter i den stærkeste bevægelse. Hvilket indtryk har ikke Marie Grubbes kærlighedshistorie vakt hos Palle Dyres mange slægtninge i Viborg. Hvilken kilde til skandale, da hun med sin elskede kusk og ven tilligemed sin pige kom kørende til Dyrernes gård i Sct. Mogensgade, og enten slog sig til ro dér eller i

nabogården hos Jens Villadsen Glarmester. Det bredte sig jo hurtigt i byen, at hun tilligemed pigen redte deres seng på gulvet, mens kusken fik ordre til at hvile sine trætte lemmer i den bløde himmelseng. Og endelig hin frygtelige dag, da kommissionsdomstolen lod alle vidnerne afgive deres erklæringer om Marie Grubbes ægteskabsbrud. Det har været tunge dage for de to jomfruer Elsche og Agathe Dyre og deres veninde jomfru Viveke Rodsten. Og da så denne historie var forbi, og Tjele var gået over i Levetzauernes hænder, da tog rygterne atter fart, og kendsgerninger talte på ny. Ritmester Levetzau øvede vold imod lektor Paludans datter Mette, og ved kgl. resolution idømtes han en bøde af 1500 rdlr. til moderen. Dog vedblev han at bevare en stor indflydelse i Viborg. Ved køb og pant satte han sig i besiddelse af mange ejendomme i Viborg og boede selv jævnlig i byen, mens han på Tjele og i omegnen levede et så voldsomt og hensynsløst liv, at mindet herom endnu bevares blandt egnens befolkning.

Hin junidag 1726, da branden hærgede den største og bedst byggede del af Viborg, da gik så godt som alle de adelige hjem til grunde. Som med ét slag forsvandt disse for bestandig og rejstes aldrig mere. I mange år henlå de afbrændte adelsgårde som ruiner, og først lidt efter lidt rejstes de igen af den driftige borgerstand. Kun Lisbet Parsbergs gård stod uberørt af flammehavet. Men den gamle 84-årige dame kunne ikke udholde livet i den hærgede by. Som den sidste af de adelige enker, der havde givet livet i Viborg et præg af fornemhed, flyttede hun til sin svigersøn på Dalsgaard, hvor hun døde 1729, som det siges i fattigdom.





ANMÆRKNINGER OG HENVISNINGER

I.

Snapstinget i Viborg

Ursin: Stiftsstadens Viborg, s. 264–67. Krog: Efterretninger om Viborg By, Viborg 1779, s. 196–97. Viborg Skifteprotokol 1717–30, fol. 318b, og Skiftepr. 1742–54, fol. 338b (B 45–252 og 254, Landsarkivet for Nørrejylland). Heise: Diplomatar. Viborg, s. 52, 105, 255, 267, 299 og 346. Kalkar: Ordbog, IV, 17. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål, IV, s. 425. Forordn. om Indførelse af en Omslagstermin for Sælland 1643, 21. Jan. Secher: Forordninger, V, 121. T. Reenberg: Poetiske Skrifter, København 1769, I, s. 113 f. Jfr. Kinchs Afhandling om Snapsting etc. i Saml. t. jysk Hist. og Topogr., I, s. 66–79 og 431. Meddelelser af Landsarkivar G. Saxild.

II.

Konkurrerende skuespildirektører

Om Salomon v. Qvoten, se Werlauff, Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs lystspil, s. 472–77 og 483–89. O. Nielsen: Kjøbenhavn på Holbergs Tid, s. 243–47. Randers Gæsterets Dom 1717, 7. Oktbr., i Sagen Salomon v. Qvoten contra Joh. Rhadinus, i Randers Købstads Justitsprot. 1714–1718, fol. 311 (B 50–38, Lan). Viborg Gæsterets Dom 1718, 23. Marts, i sagen mellem Salomon v. Qvoten og Rudolph Hascarl. Viborg Købstads Justitsprotokol 1716–20, fol. 160b (B 45–3, Lan). Raadstuerettens Prot. 1713–34. Dom af 1718, 20. April, fol. 63–64 (D 33–3, Lan). Vognmagerlaugets Protokol 1718, 21. April og 27. April (Lav 33–25, Lan). Hans Christoffer Binsbach, wohnhaftig i Viborg, pantsætter 1694,

16. Maj, for 50 Rdlr. til Kbm. Christen Uggelriis en beslagen Vogn, 2 Heste, 1 Ko, 2 Gjedder, 1 Buk, en Kuffert med Comoedianten Kleder, sin Seng og Sengklæder, samt en Teatrum Comedianter bruger. Viborg Panteprotokol 1683–1696, fol. 290–91 (B 45–SP 1, Lan). Hvert Aar i Snapstingstiden befordres Italienerne med Vogne til og fra Viborg. Viborg Vognmager Laugets Protokol 1717–1757 (Lav 33–25, Lan). Hvert Aar i Slutn. af Maj og Begyndelsen af Juni befordres »Johan Baptistes Folk« til og fra Viborg, ofte med 4 à 5 Vogne til Aalborg, Binderup, Engsvang. Jeg har ikke fundet nogen Oplysning om, hvad det er for Slags Folk.

III.

Paryk-, fontange- og carosseskatten

Kgl. Forordninger 1710–1711, s. 81 ff. Viborg Justitsprotokol 1710, 30. Septbr., fol. 448 (B 45–2, Lan). Kalundborg Bys Regnskaber. Mandtal og Beregning over Skatten af 26. Jan. 1711. Landsarkivet for Sjælland. Viborg rådstuearkivs Regnskab over Extraskat 1710 (D 35–210, Lan). Parykpriser i Viborg: Skifteprot. 1708–17, s. 743 (B 45–251, Lan). Fontanger, se Bernhard Olsen i Salmonsens Lexikon. Reenberg: Poetiske Skrifter, I, s. 128–29, 65, 72–73. Hübertz: Aktst. til Aarhus Hist., III, s. 48, 52–53. Werlauff: Antegn. til Holbergs Lystspil, s. 205–208, 241. O. Nielsen: Kbhvn. paa Holbergs Tid, s. 108 ff., 118 ff., 170.

IV.

Dueller mellem adelsmænd

Reces 1643, 27. Febr., II, 10. Kap. 2: Kulevexelen forbuden. Se Secher: Forordn. V, s. 292. Danske Lovs 6. Bog, 8de Kapitel, Sechers anden Udg., s. 304–310. Der fandtes mange Vinstuer i Viborg. Blandt de anseligere nævnes Breums i St. Mogensgade, som ogsaa kaldtes Statskælden; Hasses i St. Mathiasgade, Harchs paa Vestergade, Hans Verners paa Hjultorvet; ja de fleste Købmænd udskænkede Vin og Øl i deres Stuer, endog Apotekeren holdt offentlig Vinstue. Aktstykkerne til Duellerne mellem de 4 Adelsmænd findes i Viborg Raadstue Dombog 1673–1683, fol. 81 ff, fol. 97 f. (D 33–12, Lan). Johan og Jørgen Rantzow, se Dansk Biogr. Lexikon XIX s. 155–59. Caspar Christ. Brockenhuus, se Hist. Tidssk., 4. R., V, s. 206 ff. Christopher v. Gersdorff, se Bentzonske Stamtavler. Otto Bille, se Bille-Ætten, II, 2. Afd., s. 62–63. Duellen mellem Brødrene Brockdorff. Viborg Justitsprotokol 1716–20, fol. 294 (1719, 15. Maj) og Viborg Bythings Kopibog 1721, 22. Septbr., fol. 754 (B 45–3 og 24, Lan) Højesterets Votering i Højesteretsprotokollen, 1721, fol. 1, jvfr. Højesterets Prot. 1719, Litra A, 406 og Jyske Tegnelser 1719, s. 146 f., 189, 334 (Rigsarkivet). Duellen mellem Palle Dyre og Kapt. v. Sluckow, se Højesterets Protokol 1708. Litra A, fol. 198 ff. og fol. 218, jvfr. Severin Kjær: Erik Grubbe og hans Døtre, s. 314–20.

V.

Skældsord og prygl

Alle Skældsord er hentede fra Vidneudsagn i Justitsprotokoller. Tvekampen mellem Natmanden og hans Stedsøn 1715. Justitsprot. f. Viborg By 1706–1716, fol. 338, 770–73, 779 (B 45–2, Lan). Om Jesper Schouboe, se Viborg Bythings Kopibog 1709–1719, fol. 641 ff. (B 45–23, Lan).

VI.

Gæstebud og måltider

»Den højfornemme Madames Kaagebog 1731« findes paa Kgl. Bibliotek. 1. oplag fra 1706 på Landsarkivet for Nørrejylland. – Om Gæstebud, se Jacob Knudsen Schandrup: *Curieuse poetiske Skrifter*, Kbhvn. 1728, meddelelsen skyldes landsarkivar Wad i Odense. Tøger Reenberg: *Poetiske Skrifter I*, 190 ff. og passim (s. 9 ff., 53, 57 ff.). Om Mad og Drikke, se O. Nielsen: Kbhvn. på Holbergs Tid, s. 140 f.

VII.

Den jyske adel og Viborg

Se Ursin: *Stiftsstaden Viborg*, s. 304–306, 218–220, 32. Heise: *Diplomatar. Viborg*, s. 289–290. *Jyske Registre I*, s. 365 (Fr. II's Gavebrev af 1576, 22. Novbr. paa Bispegaarden i Viborg til Domhus og til Adelsgaard) jvfr. *Jyske Tegnelser III*, s. 136. – *Adelens Gaarde i Viborg*, se *Viborg Byes Grund-Taxt 1683* og *Fortegnelsen over Viborg Byes havende Bygninger 1756*. Bindingsregister (D 33–499 og 219, Lan).

VIII.

Adeligt enkesæde i Viborg

Om de her nævnte adelige damer henvises i det hele til angivelserne i Thisets Stamtavler; Oplysninger, hentede fra Panteprotokollerne, Grundtaxten og Skiftebøgerne anføres her i alfabetisk orden:

Birgitte Bille p. Sødal. Grundtaxten for Viborg, fol. 60 (D 33–499, Lan). Panteprotok. 1691, 3. August (B 45–SP 1, Lan). Om hendes anden ægtefælle taler Reenberg: *Poetiske Skrifter I*.

Jens Bille, Kapt., se Justitsprotokol 1720, 16. april og 22. april, fol. 476–477 (B 45–3, Lan).

Cathrine Valdemarsd. Daa, g.m. Joh. Trelund p. Lindtorp. Panteprot. 1688, 7. maj og 1695, 2. decbr., fol. 118 og 341 (B 45–SP 1, Lan).

Valdemar Daa. Grundtaxten, fol. 25. Panteprot. 1688, 7. maj, 1690, 23. juni og 1696, 27. jan., fol. 118, 161, 344 (B 45–SP 1, Lan).

Agathe Dyre. Justitsprot. 1708, 8. jan. og 15. novbr., fol. 272 og 335 (B 45–2, Lan). Skifteprot. 1708–1717, fol. 67 ff. og 118b (B 45–251, Lan).

Anne Dyre. Justitsprot. 1712, 18. og 30. maj, fol. 534 og 537 (B 45–2, Lan). Hun stævner Villum Bech, fordi han har forbudt hendes folk at borttage det malede lærred, som stuen var betrukket med i den gård, han har købt af hende.

Elsebe Dyre. Justitsprot. 1709, 9. april, fol. 335 og 1721, 21. juli, fol. 205 (B 45-2 og 4, Lan). Hendes gravsted var i Domkirkens store gang. Krag, 210-14.

Klavs Dyre. Grundtaxten, fol. 14. Panteprot. 1687, 26. septbr., I, 97 (B 45-SP 1, Lan).

Palle Dyre. Panteprot. 1688, 26. marts, I, 114 (Smst.).

Hans Frijs til Clausholm. Grundtaxten, fol. 7. Han sælger gården 1687, 26. septbr. til Hans Pedersen Bødker. Panteprot. 1687, 26. septbr., I, 96 (B 45-SP 1, Lan).

Sophie Amalie Frijs. Grundtaxten, fol. 38.

Otto Frijs. Grundtaxten, fol. 34.

Hille Gyldenstjerne. Grundtaxten, fol. 48. Hun dør 1687. Skifte og deling afholdes i S. Tise den 13. juni. Viborg Panteprot. 1683-96, fol. 81 (B 45-SP 1, Lan).

Christiane Juel Ryssensten. Skifteprot. 1730-43, fol. 9 ff. (B 45-254, Lan).

Elisabeth, Karen og Berthe Sophie Juel. Skifteprot. 1717-30, fol. 593-94 (B 45-253, Lan).

Oluf Krabbe. Panteprot. 1688, 29. oktbr. og 1696, 18. maj, I, 126 og 355 (B 45-SP 1, Lan).

Jytte Krag. Skifteprot. 1708-1717, fol. 409 ff. og 484 (B 45-251, Lan). Om gravstedets pantsættelse til Hans Pedersen Bødker. Justitsprot. 1711, 30. april, fol. 471 (B 45-2, Lan). Skødet derpå smst. 543 af dato 1712, 25. juli. Det lyder på: »en af de 6 Hvælvinger paa nordre Side af den store Begravelse«.

Erik Kruse. Grundtaxten, fol. 46. Hans transport til Christen Pedersen Lyngby, dat. 1688, 27. marts. Viborg Panteprot. 1683-1696, fol. 116 (B 45-SP 1, Lan).

Gert Friedrich v. Lewetzau. Kongebrev af 31. juli 1705 om anbringelsen af de 1500 rdlr., som Lewetzau havde udlovet til Mette Marie Paludan, »som han havde krænket«. Hun blev gift med den danske skolemester i Viborg Søren Bertelsen Kierulff. Hendes med L. avlede datter sikredes 500 rdlr. af kapitalen. Viborg Skifteprot. I, 421 (B 45-250, Lan).

Jomfruerne *Lykke* t. Grinderslev Kl. køber 1698, 14. oktbr. en gård i Sct. Mathiasgade, beliggende mellem Jfr. Pernille Rosenkranses og Madme Mangors (Birgitte Billes) gårde. Panteprot. II, 46b (B 45-SP 2, Lan). Jfr. Anne Lykke sælger gården 1722, 18. april til Mads Andersen Listo boende på Skaungård. Justitsprot., fol. 407 (B 45-4, Lan).

Lisbet Parsberg. Viborg Panteprot. 1689, 25. marts, 1692, 8. febr. og 1695, 28. januar, I, 132, 198, 312 (B 45-SP 1, Lan).

Niels Parsberg. Viborg Panteprot. 1678, 25. maj, 1685, 23. novbr., I, 3-4, 44 (Smst.).

Verner Parsberg. Viborg Skifteprot. 1717-1730, fol. 152 ff. (B 45-252, Lan). Imod 2000 rdlr. pantsætter han 1713, 25. septbr. til bgm. Joachim Lassen i Viborg en del markjorder og to gårde i Viborg. Justitsprot., fol. 626 (B 45-2, Lan).

Agathe Rodsten, oberst Albert Frijs' enke. Grundtaxten, fol. 27. Viborg Panteprot. 1690, 23. april, I, 155 (B 45-SP 1, Lan).

Lisbet Rodsten. Grundtaxten, fol. 27.

Vibeke Rodsten, død 1725, 19. novbr. Test. af 1722, 10. oktbr. Viborg Skifteprot. 1717-30, fol. 616 (B 45-253, Lan). Hun ejer gård i Graa-brødre Kirkestræde, som hun tilskøder sin broderdatters ægtefælle, major Frans Rantzou 1719, 23. aug. Justitsprot., fol. 337 (B 45-3, Lan).

Pernille Rosenkrantz får 1711, 15. april skøde af mag. Jens Hjermind på den gård salig. mag. Just Bøg iboede. Justitsprot., fol. 471 (B 45-2, Lan). Jvfr. Skifteprot. for Viborg 1717-30, fol. 294 (B 45-252, Lan).

Christen Skel, geheimeråd, og hustru *Benedicte v. Brockdorf*. Viborg Byes Panteprot. 1688, 26. marts og 1697, 18. jan., I, 114, II, 7 (B 45-SP 1 og 2, Lan). Fru Benedicte sælger deres gård på Gammel Torv til vinhandler Oluf Jensen. Jvfr. Viborg Skifteprot., I, fol. 7 (B 45-250, Lan).

Valdemar Skram. Hans gård i Bradpande Strædet solgt til »de fattige Husarme«. Viborg Panteprot. 1694, 16. jan. fol. 254 (B 45-SP 1, Lan).

Om *Marie Grubbe* henvises til: Hoffmann: Efterretn. om danske Adelsmænd, III, 255-56. Dansk Museum (Juli-Decbr. 1782), II, 257f. og 297. Dansk Penning-magazin, I, 905. Hist. Tidsskr., 3. R., I, 125. Ludvig Holbergs 89de Epistel. Severin Kjær: Erik Grubbe og hans Døtre, s. 229-344. - Smlgn. Blicher: En Landsbydegns Dagbog og J. P. Jacobsen: Fru Marie Grubbe, Kbhvn. 1876.

